

Azərbaycanda XIX əsr - XX əsrin əvvəllərində tərəvəz bitkilərinin becərilməsi üçün imkan və şərait olan yerlərdə, az və ya çox halda da olsa həyətyanı sahələrdə, hətta ayrıca sahələrdə soğan, sarımsaq, kartof, xiyar, pomidor və başqa bitkilər, həmçinin də göyərti - keşniş, şüyüd, göy soğan, nanə, tərxun, ispanaq, turşəng, turp və s. əkilib becərilmişdir. Demək olar ki, hər bir ailədə həmin bitkilərdən ya tərəvəz halında, yaxud tutma kimi (şoraba) və ya milli xörəklərin hazırlanmasında istifadə edilmişdir.

Tərəvəz bitkilərindən, onların yalnız yetişdiyi yaz və yay mövsümlərində deyil, payız və qış aylarında da istifadə edilirdi. Soğan, sarımsaq, kartof qış ayları üçün tədarük edilərək müxtəlif üsul və qaydalarla saxlanılırdı.

SUVARMA

Azərbaycanda süni suvarma öz qədimliyi və inkişafına görə suvarma əkinçiliyinin mərkəzlərindən hesab olunan Yaxın Şərqi və Orta Asiya ölkələri ilə bir səviyyədə durur. Burada süni suvarma əkinçilikdə mühüm rol oynamışdır. Şərqi torpaq-iqlim şəraiti arxlar və su anbarlarının vasitəsilə götürülən süni suvarma işini əkinçiliyin əsası etmişdir [147].

Ölkədə suvarma əkinçiliyinin tarixini hələ Eneolit dövründən izləmək olar. Kür-Araz düzənliyində isə suvarma əkinçiliyinin inkişafı eramızdan əvvəlki minilliklərdən hesab olunur. Bunu həmin ərazidəki suvarma sistemlərinin izləri bir daha sübut edir. Strabonun yazdığına görə Albaniyanın düzənlikləri arx və qeyri-sular vasitəsilə Babilistan və Misir torpaqlarından daha yaxşı suvarılır. Beləliklə də, həmişə yamyaşıl bir görkəmə malikdir. Bunun nəticəsində isə otlaq yerlərinin sayı-hesabı yoxdur [148]. Kürün sağ sahili ərazisində isə suvarma əkinçiliyinin mövcudluğu e.ə. I minilliyə aid edilir [149].

Azərbaycanın düzənlik ərazisində suvarma mənbəyi kimi çaylar mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdirsə, dağətəyi ərazidə həm çaylar, həm də bulaqlar və kəhrizlər suvarma əkinçiliyinin inkişafında əsas rol oynamışdır.

Naxçıvan ərazisində diyarın qədim və məşhur suvarma kanalı olan və öz başlanğıcını Arpa çayından götürən Fərhad arxının suyu ilə vaxtilə böyük bir ərazi məhsuldar və yararlı torpaqlara çevrilmişdir.

İsti iqlimə malik olan Azərbaycanda süni suvarma, demək olar ki, cüt əkinçiliklə eyni dövrdə meydana gəlmiş və bərabər inkişaf edərək genişlənməmişdir. Süni suvarmanın zəruriliyini ölkənin təbiəti, torpaq-iqlim şəraiti də tələb edirdi. Ümumiyyətlə, suvarmasız Azərbaycanda inkişaf etmiş əkinçilikdən danışmaq belə

olmaz. Əks halda Azərbaycanın quraqlıq, xüsusilə düzənlik yerlərində kənd təsərrüfatı bitkiləri yetişə və məhsul verə bilməzdi [150].

Qədim yazılı abidələrdən olan "Avesta"da da Şərqi ölkələrində suyun və suvarmanın əvəzəlməz əhəmiyyətindən bəhs edilərək deyilirdi: su olmayan yerdə nə həyat var, nə də məhsul ola bilər [151].

Ölkədə yüzə qədər yaşayış məskəninin suvarma ilə əlaqədar olaraq ad daşması əhalinin iqtisadi həyatında suvarmanın nə dərəcədə mühüm rol oynadığını göstərmirmi? Belə kənd adlarından Hindarx, Kəhrizli, Daşarx, Dəhnə, Kotanarx, Əmirarx və s. göstərmək olar.

İri və kiçik çayların sahillərində məskunlaşan yerli əhali suvarmanın üsul və qaydalarını daha yaxşı bilməklə, suvarılan əkinlərin becərilməsində zəngin biliyə malik olmuş və onu daha da inkişaf etdirə bilməmişlər. Beləliklə, mütəxəssislərin "süni suvarma da, demək olar ki, əkinçilik qədər qədimdir" fikri Azərbaycanın etnoqrafik materialları ilə də təsdiq olunur.

Kür və Araz çaylarından çəkilmiş ana arxlar sahil ərazinin torpaqlarının əkinçilik üçün yararlı hala salınmasında mühüm rol oynamışdır. Bundan əlavə, suvarma arxları əkinçilikdə məhsuldarlığın artmasına və əkin sahələrinin genişlənməsinə kömək etmişdir. Beləliklə də, sututar geniş ərazidə əkinçi əhalinin məskunlaşmasına əlverişli imkan və şərait yaranmışdır. Maraqlıdır ki, qədim suvarma arx və kanallarının qalıqlarına hazırda Muğanın suvarılan ərazisində rast gəlmək olar. Hətta həmin qədim kanalların bəziləri bərpa işləri aparıldıqdan sonra indinin özündə belə istifadə edilməkdədir. Muğanda, ümumiyyətlə, iyirmi doqquz kanalın, o cümlədən Muğanın yalnız şimalında isə doqquz kanalın yeri qalmaqdadır. Qədim suvarma arxlarından birinin yatağı Muğanın cənubundan, Qaradonlu ilə Biləsuvar arasından keçir [152].

Başlanğıcını Araz çayından götürmüş bir-birinə paralel olan üç böyük suvarma kanalı Mil düzünün torpaqlarının suvarılması üçün əsas rol oynamışdır. Bu kanallardan ən uzununu təxminən 80 verstə yaxın olan Hacı Hüseyn arxı idi. İkincisi, ərazinin nisbətən yuxarı hissəsini əhatə edən və uzunluğu 70 verstdən çox olan Govurarx idi. Üçüncüsü isə Qaşqay arxı idi ki, bunun da uzunluğu 60 verstə çatırdı [153]. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə Mil düzündə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, başlanğıcını Araz çayından götürən Govurarx eramızın II əsrindən sonra çəkilmişdir [154]. Arxeoloji materiallar və yazılı mənbələrə görə müəyyən olunmuşdur ki, V-VI əsrlər Azərbaycan tarixində iri müdafiə qala divarlarının tikilməsi və möhkəmləndirilməsi, şəhərlərdə müdafiə divarlarının yaradılması və həmçinin də suvarma kanallarının çəkilməsilə fərqlənmişdir [155].

Şirvan düzənliyi Kür çayından çəkilmiş ana arxlar vasitəsilə suvarılırdı. Burada Xanarxın, Govurarxın, Qumlavar və başqa kanalların və həm də qədim süni göllərin izləri qalmışdır [156].

Mil, Muğan, Şirvan, Qarabağ düzənlikləri və başqa yerlər qədimdən çəkilmiş bir çox süni suvarma kanalı və arxların, kəhriz və bulaqların, həmçinin də süni göllərin sayəsində məhsuldar torpaqlara çevrilərək şöhrət qazanmışdır.

Azərbaycan daha sonrakı dövrlərdə də öz əkinçilik mədəniyyətinə və kənd təsərrüfatı bitkilərinin zənginliyinə, həm də suvarma şəbəkələrinin genişliyinə görə şöhrət qazanmışdır. Kür-Araz düzənliyi və indiki Lənkəran bölgəsinin əhatə etdiyi ərazinin böyük bir hissəsi məhsuldar torpaqlar kimi tanınırdı. Kür və Araz çaylarının suyu ilə suvarılması mümkün olan ərazidə çoxlu pambıq yetişdirilir və burada bol arpa becərilirdi [157].

Ölkənin düzənlik rayonlarında suvarma işi orta əsrlərdə də xeyli inkişaf etmişdi [158]. Azərbaycanın feodal torpaq sahibləri suvarma şəbəkəsindən, yəni arx, kanal və kəhrizlərdən xeyli gəlir götürdüləri üçün onların təmiri və yararlı halda olması ilə maraqlanırdılar. XVIII əsrin ikinci yarısında Mil düzündə vaxtilə dağılıraq sıradan çıxmış iri arxların bərpasına təşəbbüs edilərək Kürək, Sarı, Gəmiçi, Ayaz, Qaşqay və Xan arxları qaydaya sahnlanmışdır [159].

Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra Mil və Muğanın düzənlik torpaqları çar Rusiyasının diqqətini cəlb etməyə bilməzdi. Bu torpaqların məhsuldarlığı və əlverişli iqlimi pambıqçılığın inkişafına imkan yaradırdı. Bu ərazidə böyük pambıqçılıq bazası yaratmaq lazım gəlirdi. Çar hökuməti hələ XIX əsrin ortalarından Muğan-Salyan düzənliyinin suvarılması haqqında dövlət tədbirləri görməyə başladı. Belə ki, Cənubi Qafqazın şərqi, o cümlədən Muğan-Salyan düzənliyinin suvarılması üçün ümumi plan tərtib edildi. Lakin həmin layihə uzun müddət həyata keçirilməyərək qaldı. Azərbaycanda pambıqçılığı genişləndirmək məqsədilə XX əsrin əvvəllərində burada suvarma kanallarının çəkilməsi zəruriliyi yenidən qarşıya qoyuldu. Nəhayət, 1900-cü ildə Muğanda suvarma sistemi tikintisinə başlanılır və bir il sonra Sancallar kanalı, 1902-1908-ci illərdə isə Aşağı və Yuxarı Qolitsin kanalları çəkilir. Daha sonrakı illərdə Aşağı Muğan, Yuxarı Muğan kanalları işə düşür. Beləliklə də 1901-1917-ci illərdə Muğanda dörd suvarma şəbəkəsi tikilir ki, bununla da ümumi magistral kanalların uzunluğu 210 *km-ə* çatır və 170 min hektara qədər sahəni suvarmağa imkan yaranır. Bütün bu tədbirlər Muğanın suvarma problemini həll edə bilmədi. Belə ki, burada yenə də on minlərlə hektar torpağın suvarmaya ehtiyacı olduğu kimi qalırdı.

Çar hökuməti yalnız Muğan düzünü deyil, həmin illərdə Mil və Şirvan düzlərinin də suvarma problemini həll etmək üçün bu torpaqlarda da suvarma kanallarının çəkilməsi məsələsini irəli sürdü. Bu məqsədlə bir neçə layihə hazırlandısa da, bu layihələrdən heç biri həyata keçirilə bilmədi.

XX əsrin əvvəllərində ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafı problemi suvarmanın zəruriliyinə olan ehtiyacı daha da artırır. Bu dövrdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatındakı geriliyin əsas səbəblərindən biri də suvarma üçün suyun çatışmaması idi. Həmin dövrlərdə isə Azərbaycan kəndliləri "Su olsa hər şey öz-özünə düzəlir" [160] deyirdilər. Heç şübhəsiz ki, suyun olması ilə hər şey düzəlməzdi. Lakin kəndlilər çox düzgün olaraq suvarma suyunu əkinçiliyin əsası hesab edirdilər.

Qədimdən suvarma əkinçiliyinin inkişafı üçün daha əlverişli şərait olan

torpaqlar Azərbaycanın dağətəyi ərazisi hesab olunur [161]. Bu ərazidə isə əsas suvarma mənbəyi çaylar, bulaqlar və kəhrizlər olmuşdur.

Azərbaycanın dağlıq rayonlarında az da olsa əhali əkinçiliklə məşğul olmuşdur. Lakin burada əkinlər əsrlər boyu dəmyə becərilmişdir, daha doğrusu, bu ərazi üçün dəmyə əkinçilik - "dəmistan" daha xarakterik olmuşdur.

Ölkənin dağətəyi və düzənlik ərazisində əkinçiliyin inkişafında kəhriz suvarma sistemi az rol oynamamışdır. Naxçıvan vilayətində, Qarabağ ərazisində, Gəncə-Qazax bölgəsində, Abşeron torpaqlarında, hətta Lənkəran bölgəsinin dağlıq ərazisi hesab olunan indiki Lerik rayonunda qədim kəhrizlərin qalıqları və yaxud hazırda istifadə edilməkdə olan kəhrizlər mövcuddur [162]. Bu suvarma sistemi indinin özündə belə demək olar ki, öz təsərrüfat əhəmiyyətini müəyyən qədər də olsa saxlamışdır. Azərbaycanda yerli əhalinin hələ e.ə. I əsrdə kəhriz suvarma sistemindən istifadə etdiyi qeyd edilir [163].

Şəmkirçay ətrafında tarixən I—III əsrlərə aid olan kəhriz aşkar edilmişdir [164]. Gəncə ərazisində taxıl əkinləri və bağların suvarılmasında Gəncə çayından, habelə kəhriz sularından istifadə edilmişdir [165].

Orta əsrlərdə də Azərbaycan əkinçiliyində kəhriz suvarma sistemi mühüm rol oynamışdır. Həmin dövrdə şəhər əhalisinin su ilə təchizində xüsusilə Gəncə, Naxçıvan, Şəmkir, Ordubad və başqa orta əsr şəhərlərinin içməli suya olan tələbatının ödənilməsində kəhriz şəbəkəsinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Azərbaycan isə Cənubi Qafqazda kəhriz suvarma sisteminin vətəni hesab olunur.

Kəhrizlər xüsusi şəxslərə və ayrı-ayrı icmalara məxsus olardı. Bununla əlaqədar olaraq, onun suyundan ya icmalqla istifadə edilirdi, ya da kəhriz sahibləri müəyyən qeyd-şərtlərlə öz kəhrizlərindən su aparmağa icazə verirdilər.

Əsas suvarma mənbəyi kimi, kənd təsərrüfatında Kür və Araz çaylarından istifadə edilirdi. Bundan əlavə, əkinlər və bağlar yerli suvarma əhəmiyyətinə malik olan çay və bulaqlardan, yeraltı suların (qara sular) və başqa suvarma mənbələrindən istifadə edilməklə suvarılırdı. Ölkədə suvarma mənbəyi kimi, mindən yuxarı irili-xırdalı çay şəbəkəsindən istifadə edilmişdir.

Şimal-şərqi Azərbaycanda əkinlər əsasən Samur çayı, Qaraçay, Ağçay, Qusarçay, Qudyalçay, Vəlvələçay, Caqacuqçay və başqa xırda çay suları, həmçinin çoxlu bulaqlar və başqa suvarma mənbələri vasitəsilə suvarılırdı.

Lənkəran bölgəsində (keçmiş Lənkəran qəzasında) suvarma mənbəyi kimi, əsasən Astarəçay, Lənkərançay, Viləşçay və bir sıra xırda çay, istil və bulaqlardan istifadə edilmişdir.

Şəki-Zaqatala bölgəsinin əkinləri Künkütçay, Quzeyçay, Kişçay, Şinçay və başqa xırda çay şəbəkəsi, bulaqlar və s. ilə suvarılırdı.

Şirvan əkinçiləri suvarma üçün Türyançay, Göyçay, Dəvəbatançay, Girdimançaydan və habelə bulaq sularından istifadə edirdilər.

Qazax və Gəncəbasarda əkinlər Şəmkirçay, Qoşqarçay, Gəncəçay, İncəçay, Ağstafaçay, Həsənsuçay, Axıncaçay və başqa çayların suyu ilə suvarılırdı. Bu bölgədə

həmçinin kəhrizlər də suarmada mühüm rol oynayırdı.

Qarabağ ərazisində əkinlər Tərtərçay, Qarqarçay, Quruçay və onların qolları ilə, bundan əlavə, kəhriz və bulaqlar vasitəsilə də suvarılırdı.

Naxçıvan ərazisində əkinlər və bağlar Arpaçay, Əlincəçay, Naxçıvançay, Ordubadçay, Gilançay və başqa çayların suyu ilə, həmçinin də kəhriz və göl suları ilə suvarılırdı.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Kür və Akuşa (Kürün qolu) çaylarından çarxla (taxta çarx) su çıxarılaraq (qaldırılaraq) əkinlərə verilirdi.

XX əsrin əvvəllərində təkcə Kür çayı üzərində 850-dən çox suqaldıran çarx işləyirdi. Akuşa çayında isə çarxların sayı 600-ə qədər idi [166]. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, həyətəni sahələri suvarmaq üçün buna oxşar çarxlar vasitəsilə quyulardan da su çıxarıldı. Lakin belə çarxlarla quyulardan su çıxarmaq üçün ona heyvan qoşulurdu.

Azərbaycanda pambıqçılığın getdikcə genişləndirilməsi suvarma suyuna olan tələbatı daha da artırırdı. 1900-cü ildən etibarən Kür və Akuşa çaylarının sahillərində mühərriklə işləyən suqaldırıcı qurğular işə salınır [167]. Artıq, 1910-1915-ci illərdə Kür çayı üzərində suqaldırıcı belə qurğuların sayı yüzə çatırdı [168].

Suvarma mənbə və vasitəsi kimi, istillərdən də istifadə edilmişdir. Demək lazımdır ki, istillər ancaq Lənkəran bölgəsində mövcud olmuş və bunlarla çəltik əkinləri suvarılmışdır [169].

Azərbaycanın təbiəti, torpaq-iqlim şəraiti və becərilən bitkilərin çoxnövlüyü öz növbəsində suvarma sistem və üsullarının müxtəlifliyinə də səbəb olmuşdur.

XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində əsas suvarma mənbəyi kimi, yenə də çaylardan, bulaqlardan, kəhrizlərdən, göl və nohurlardan, quyulardan, su anbarları və istillərdən istifadə olunmuşdur.

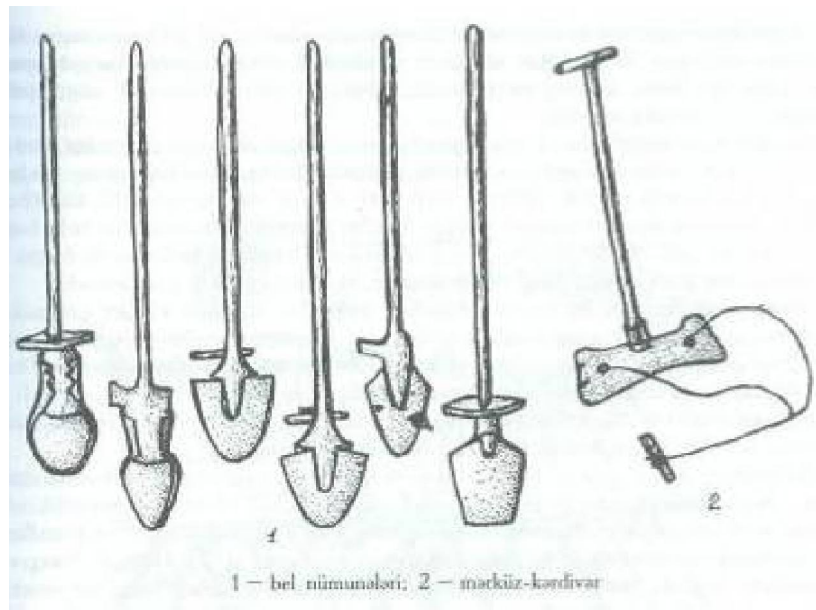
Azərbaycanın suvarmaya əsaslanan əkinçilik təsərrüfatı əsasən iri və kiçik çaylardan götürülən kanal və ana arxlar vasitəsilə suvarılmışdır. Bu məqsədlə də çaylardan kanal və ana arxlar ayrılır, həmin ana arxlardan isə ayrı-ayrı kəndlərin əkinlərini suvarmaq üçün iri və ya kiçik qol arxlar çəkilirdi. Arxlar xüsusi şəxslər, daha varlı kəndlilər tərəfindən çəkilirdi. Həmin arxlar onu çəkdirən sahibinin adı ilə tanınırdı. Beləliklə də çaylardan ayrılan ana arxlar hansı kəndin əkin sahəsini su ilə təmin edirdisə, adətən, onlara (arxlara) həmin kəndin adı verilirdi, yaxud ana arxın çəkilişi ilə əlaqədar olan hadisə və oxşarlıqla əlaqədar adlandırılırdı. Qarqarçaydan götürülən ana arx Mahrızlı kəndinin əkinlərini suvardığına görə bu arx Mahrızlı arxı adlanırdı. Həmçinin də Vəlvələ və Şabran çaylarından götürülən ana arxlar həmin sudan istifadə edən kəndlərin adı ilə Söhbətli arxı, Boyad arxı, Sarxan arxı kimi tanınırdı.

Ayrı-ayrı çaylardan götürülən ana arxlar öz tutumuna görə fərqləndirilirdi. Ana arx çəkilərkən onun neçə kəndə və nə qədər əkin sahəsinə su verəcəyi müəyyənləşdirilirdi.

Adətən ana arxların uzunluğu su aparılacaq kənd və ya kəndlərin çaydan hansı məsafədə yerləşməsindən asılı olurdu. Bəzən ana arxların uzunluğu 30 - 40 km və daha

çox olurdu. Ana arxlar əsasən bir kəndin əkinlərini suvarma suyu ilə təmin edirdi. Lakin bəzi hallarda onun suyundan bir neçə kəndin camaatı da istifadə edirdi. Belə ki, Tərtərçaydan götürülən Lənbəran ana arxı ilə Qaraqoyunlu, Ağalı, Qaradəmirçi, Mehdili və Lənbəran kəndlərinin əkinləri suvarılırdı.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda çaylardan çəkilən ana arxların ümumi sayı 1200-dən yuxarı olmuşdur [170]. Suvarma üçün suyun götürülməsi mümkün olan çaylardan demək olar ki, ana arxlar çəkilmişdir.

Ana arxların çəkilməsi, yaxud bənd və dəhnələrin tikilməsində (basılması) sudan istifadə edəcək bütün kənd camaatı, bəzən də qonşu kəndlərin camaatı iştirak edirdi. Adətə görə bu işdən boyun qaçırmaq el arasında qəbahət sayılırdı. Axı on kilometrə uzunluğunda olan ana arxların qazılması - çəkilməsi sürətli və coşqun axan sulu çaylarda bənd tikib, dəhnə basmaq, bununla da suyun səviyyəsini qaldıraraq, onu ram edib ana arxlara yönəltmək bir o qədər asan iş prosesi deyildi. Ona görə də bu iş həmişə birgə görülmüşdür. Başqa cür mümkün də deyildi. K.Marksın göstərdiyi kimi "...müəyyən əmək proseslərində... bataqlıqları qurutmaq, su bəndləri çəkmək, suvarma işlərində, kanal qazılmasında və sair işlərdə kooperasiya lazımdır" [171].

Adətən ana arxların çəkilməsi, təmiri, bənd və dəhnələrin tikilməsi bir qayda olaraq erkən yazda görülürdü. Bunun üçün mirab və ya cuvarlar kəndin ağsaq-qalına, kənd camaatına xəbər verərdi ki, "filan gün ana arxları və ya qol arxları təmizləmək və yaxud təmir etmək lazımdır". Kənd camaatı müəyyən olunmuş gün işə

başlardı. Daha doğrusu, həmin gün hər evdən bir nəfər (bir bel) çıxardı. Qaydaya görə (əgər ana arxıdan bir neçə kənd istifadə edirdisə) hər bir kəndin camaatı öz ərazisini təmir edərdi. Beləliklə dəhnədən tutmuş bütün ana arxı boyu hər kənd öz payını təmir edər və ya təmizləyərək qaydaya salardı. Qol arxlar isə hansı əkin sahəsinə gedirdisə, həmin əkin sahibləri tərəfindən təmir edilərdi. Bu işdə əmək aləti kimi bel, balta, külüng və yabadan, nəqliyyat vasitəsi kimi at, ulaq, araba, furqon və s. istifadə edilərdi.

Suvarma əkinçiliyində ən geniş yayılan əsas əmək aləti bel olmuşdur. Bel öz formasına görə sadə olmaqla, suvarmada, arx çəkilişində, bənd bağlamaq, yer belləmək və s. işlərdə istifadə edilirdi. Beli yerli ustalar hazırlayırdı. Bel küp (buna tiyə və dəmir də deyilir) təcək və ağac sapdan ibarətdir. Bu alətə "su beli, həmçinin təcəkli bel" də deyilir. Ayrı-ayrı bölgələrdə işlədilən bellərdə öz forma və oxşarlıqlarına görə azacıq fərqlər olmuşsa da, bu alətlə eyni iş görülmüşdür.

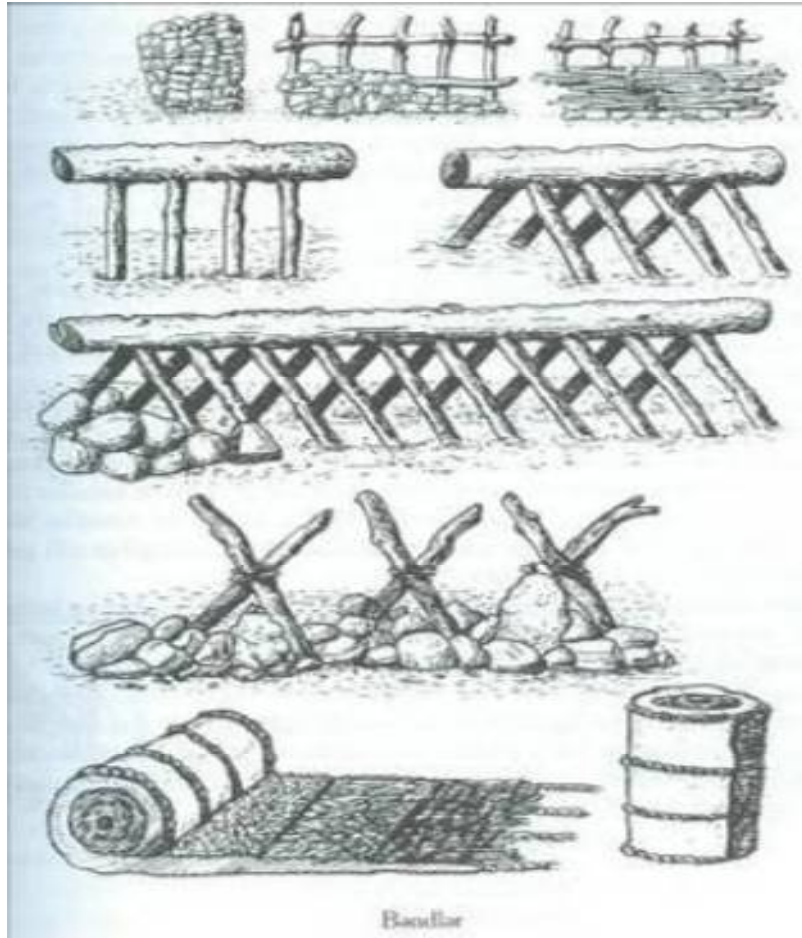
Naxçıvanda bostan və tərəvəz bitkiləri üçün lək kəsmək və arx çəkməkdə kərdivardan-mərküzdən də istifadə edilmişdir. Kərdivar 60-70 sm uzunluğunda, 20-25 sm enində, 0,2 sm qalınlıqda yarımdəyirmi dəmir parçasından ibarətdir. Onun sapı (qolu) və çəkəcəyə bağlanmış ipləri vardır. Kərdivarla iki nəfər işləyirdi. İş zamanı onlardan biri sapı tutaraq onu aşağıya basır, ikincisi isə ipin dəstəyini çəkirdi. Beləliklə də arx və ya bostan kərdiləri-ləkləri hazır olurdu.

Maraqlıdır ki, öz işinə və formasına görə kərdivara oxşayan və mütəxəssislərin toxə - bel adlandırdıqları belə bir əl əmək alətindən hələ e.ə. III—II minilliklərdə Yaxın Şərq ölkələrində suvarma əkinçiliyində - su şırımlarının, arx və kanalların çəkilməsində və təmirində istifadə edildiyi qeyd olunur [172]. Deməli, Naxçıvan ərazisində hazırda belə suvarma əkinçiliyində istifadə edilən kərdivar-mərküz adlanan əl əmək aləti ölkədə suvarma əkinçiliyinin qədimliyini bir daha sübut edir.

Azərbaycanda dəhnə və bəndlərin çəkilməsi (tikilməsi) yerli şəraitdən, tikinti materiallarından və başqa səbəblərdən asılı olaraq müxtəlif qaydalarda aparılırdı.

Naxçıvan çaylarında bəndlərin tikilməsi üçün "çatma" üsulu daha geniş yayılmışdı. Bunun üçün 5-6 m uzunluğunda yoğun ağac-tir bir neçə yerdən dəşilir və ona 1-1,5 m uzunluğunda qollar keçirilirdi. Çayın bənd götürüləcək yerində qoyulan həmin tirin qabağına xırda ağaclar, şax, meynə, küləş, ot, daş, torpaq və s. tökülərək suyun səviyyəsi qaldırılır və ana arxın dəhnəsinə verilir. Bəzən də bənd tikiləsi yerə çarpaz halda yoğun payalar basdırılıb onun üstünə, şax-şulax, daş-torpaq tökülərdi. Vilayətin coşqun və sulu çaylarında bəndlər daha davamlı tikilərdi. Belə çaylarda bəndin çəkilməsi üçün yoğun ağacdən 8-10 m uzunluğunda, 1,5 m hündürlükdə "qırxayaq" düzəldilərdi. Bunun üçün ağac tirə yerbəyerdən çatma qaydasında qollar keçirilərdi. Qırxayağa vilayətin bəzi kəndlərində qoduq ayağı da deyilərdi. Çayın bənd salınan yeri enli olduqda qırxayağın ikisi-üçü baş-başa qoyulardı. Qırxayağın suya salınması, onun qabağına ləmpərin düzülməsi və ləmpərin üstünə çuval və kisələrdə daşların qoyulması çətin iş prosesi olduğundan böyük qüvvə tələb olunardı. Bu işin görülməsi üçün çoxlu adam iştirak edərdi.

Ləmpərin özünəməxsus hazırlanma üsulu olmuşdur. Bunun üçün çəltik küləşindən qol yoğunluğunda 7-8 uzunluğunda “bədnəm” edilir və bir- birindən 30-40 sm aralıqda yan – yana qoyularaq 5-6 qol düzülərdi. Həmin bəndəmlərin üstünə çırpı, budaq, çör – çöp sərilərdi. Bunun üstünə bir lay küləş, küləşin üstünə isə bir lay çınqıl daş töküldükdən sonra yenə də bir lay çəltik küləşi verilərdi. Daha sonra isə həmin laylar yumurlanaraq bükülür və beləliklə də ləmpər hazır olardı.

Başqa etnoqrafik zonalarda da dəhnə və bəndlərin tikilməsi üçün bir sıra qayda və üsullar mövcud olmuşdur.

Dəhnə və bənd tikiləsi yerə 2-3 m uzunluğunda yoğun payalar (bir-

birindən 60-70 sm aralı) vurulardı. Həmin payaların qabağına palıd, qarağac, fındıq ağaclarının qol-budağı və başqa şax-şulax qoyular, üstünə ot-avar atılaraq tapdalanardı. Və yaxud çubuq, çır-çırpı və ya kol-kosdan bağlanan dərzlər payaların qabağına basılıb üstündən daş-torpaq tökülər, ya da ağacın budaqları qom bağlanaraq, payaların qabağına qoyular, üstündən isə ot-avar, küləş, daş-torpaq tökülərək tapdalanardı. Bu proses bir neçə lay olana qədər təkrar olunardı. Basdırılmış payalara möhkəmliyi saxlamaq üçün xüsusi dəstəklər də vurulardı. Bəzi hallarda bəndlərin tikilməsi üçün "uçayaq"dan və ya da səbət-çalılardan istifadə edilərdi. Uçayaq payalar səbət kimi toxunaraq, çayın dəhnə və bənd tikiləcək yerinə qoyular, içərisi daş və torpaqla doldurulur, qabağına isə küləş, torpaq və s. tökülərdi. Səbət-çalılar söyüd və ya palıd çubuqlarından toxunar, onun hündürlüyü 1-1,5 m, uzunluğu 2-2,5 m, eni 1 m-dən çox olardı. Həmin səbətlər çayın bənd götürüləcək yerinə yan-yana düzülərək içərisi daş-torpaq, küləş və s. ilə doldurulardı.

Bəndlərin hündürlüyü, uzunluğu onun tikiləcəyi yerin şəraitindən və başqa səbəblərdən asılı olardı. Əsasən bəndlərin hündürlüyü 2-3 m, eni bir və ya metrədən artıq, uzunluğu isə 30-40 m-ə çatardı. Bəzən də bəndlər daha kiçik və ya da enli, yüksək və daha iri olardı.

Bənd və dəhnələrin tikilməsi üçün böyük işçi qüvvəsi lazım gəlirdi. Tikinti materiallarının hazırlanması, onların nəqliyyat vasitəsilə bənd tikiləcək yerə gətirilməsi və sair işlər də nəzərə alınarsa, bəzən bu işdə bir neçə kəndin camaatı iştirak edərdi, el tökülüb gələrdi. İri və coşqun çaylardan götürülən bəndlər öz tikilmə quruluşuna və qaydasına görə daha əzəmətli olardı. Bəzən iri bəndlər bütövlüklə daşdan hörülərdi. Belə bir qədim bəndin izi Naxçıvanda Xarabagılan adlı şəhər yerinin yaxınlığında indi də durmaqdadır [173].

Keçmişdə əkinlər üçün arx çəkmək, bənd tikmək, dəhnə basmaq həmişə çətin və ciddi bir problem olaraq qalmışdı. Süni suvarmanın mühüm rol oynadığı bir şəraitdə, şübhəsiz ki, bu problemlər həlledici əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Bəzən bənd və dəhnələr çaylarda suyun artması ilə (aramsız yağışlar zamanı və s.) uçub dağılırdı. Bunları tezliklə bərpa etmək o qədər asan olmayıb, böyük zəhmətin hesabına başa gələrdi. Belə gözlənilməz hadisələrdə kəndin əli bel tutan bütün cavanı, qocası iştirak edərdi. Bu haqda hətta bayatılarımızda da oxuyuruq:

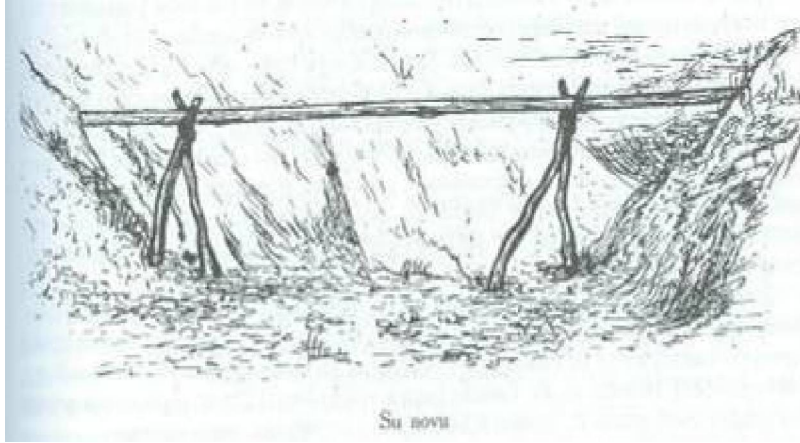
Haray, ellilər, haray!
Şana tellilər, haray!
Dəhnədən arxım uçub
Əli bellilər, haray!

Haray, elli neyləsin?
Şana telli, neyləsin?

Arx ki dahnədən uça,
Əli belli neyləsin?

Azərbaycanın ayrı-ayn bölgələrində dahnə basmaq və bənd tikmək üçün cürbəcür üsul və qaydalardan istifadə edilmişdir. Bu üsul və qaydaların zənginliyi xalqın bu sahədə geniş təcrübəyə malik olmasını bir daha təsdiq etməklə yerli əhəlinin hələ çox qədimlərdən çayların suyundan suvarma məqsədilə istifadə etdiyinə dəlalət edir. Bəndlər və dahnələr paya basdırmaq, çubuqla hörmək, səbətlər düzmək, şax və daşla hörmək, torpaq tökmək və s. qaydada tikilərək çayın suyu istənilən səviyyəyə qaldırılırdı. Dahnənin tikilməsi üçün tökülən şax, torpaq, küləş və s. tapdalanaraq (lay-lay) basıldığı üçün buna "dahnəbasma" da deyilirdi.

Ana arxların çəkilişi, dahnə və bəndlərin tikilməsi, suvarmanın düzgün təşkili böyük ustalığ və təcrübə tələb edirdi. Bu arxlar çətin sahə və yamaclardan, dərə və dağ döşlərindən, qayalardan tunellə, yarıqlardan ağac və ya taxta novlarla keçirilərək istənilən əraziyə aparılırdı. Bəzən ana arxlar çay vadilərilə (çayın hər iki sahili boyu) mərtəbələrle (paralel halda) çəkilərək gətirilirdi. Belə bir ustalqla suyu uzaq yerlərə aparılan ana arxları çəkmiş Azərbaycan əkinçilərinin böyük bilik və təcrübəyə malik olduqları bir daha təsdiq olunur. Əkinçilər ana arxları çəkərkən bu işi elə məharətlə görürdülər ki, bəzən də uzunluğu on kilometrərlə və daha artıq olan bu arxlarla suyu istənilən əraziyə çox rəvan aparırdılar. XIX əsrin ortalarında Azərbaycanda olmuş ipəkçilik üzrə bir mütəxəssis ölkədə suvarma mədəniyyətinin zənginliyinə heyran olaraq yazırdı: "Mən istərdim ki, bir nəfər Cənubi Qafqazda,

xüsusilə Xəzərin sahilinə qovuşan ölkədə (Azərbaycanda - Ş.Q.) suvarma üsul və qaydalarını öyrənməklə məşğul olsun. Mənə gəldikdə isə deməliyəm ki, bu sahədə mövcud olan üsul və qaydaları gördükdə heyrətimin həddi-hüdudu olmadı. Bir də

görürsən ki, coşqun bir çay yarğanla iti sürətlə aşağıya doğru axır, elə güman edirsən ki, bu çaydan bir damcı su belə götürmək olmaz. Bir neçə verst aşağıya getdikdən sonra heç ağına da gəlmir ki, necə oldu, həmin coşan sürətli çayın suyu sakit bir halda-lal axır. Suyu isə heç bir maneə yolundan saxlaya bilmir. O, dərələrdən yan keçir, təpələri aşır. Suçu bel ilə onu istədiyi yerə axıda bilir. Bu yerlərdə əkinlərin suvarılması böyük ustalıq və riyazi dəqiqliklə aparılır. Burada on və yüzlərlə desyatin əkin sahəsi suvarılır. Bu arxların bəzən 60-100 verst uzunluğunda olmasını, heç bir ölçü və alətdən istifadə edilməyərək, gözəyari çəkil-diyini, bu işin adı bir kəndli zəkasının məhsulu olduğunu bildikdə adamın heyreti birə on qat artır. Əlində bel olan suçu-tatara (azərbaycanlıya-Ş.Q.) bir şırnaq (qol) axar su ver, əgər o, istəsə bütün kürreyi-ərzi suya qərq edər" [174].

XX əsrin 20-30-cu illərinə qədər əkinçilikdə kəhriz suvarma şəbəkəsi mühüm rol oynamışdır. Kəhriz suyu ilə hər il Azərbaycanda 50 min desyatindən artıq əkin sahəsi suvarılırdı [175]. Həmin dövrdə isə minə yaxın kəhriz vardı [176].

Kəhrizlər əsas etibarilə dağətəyi ərazidə, quru və sulu çay sahillərində vurulardı (qazılırdı). Kəhrizlərin qazılması üçün xüsusi kankan (quyu qazan) dəstəsi işə cəlb olunardı.

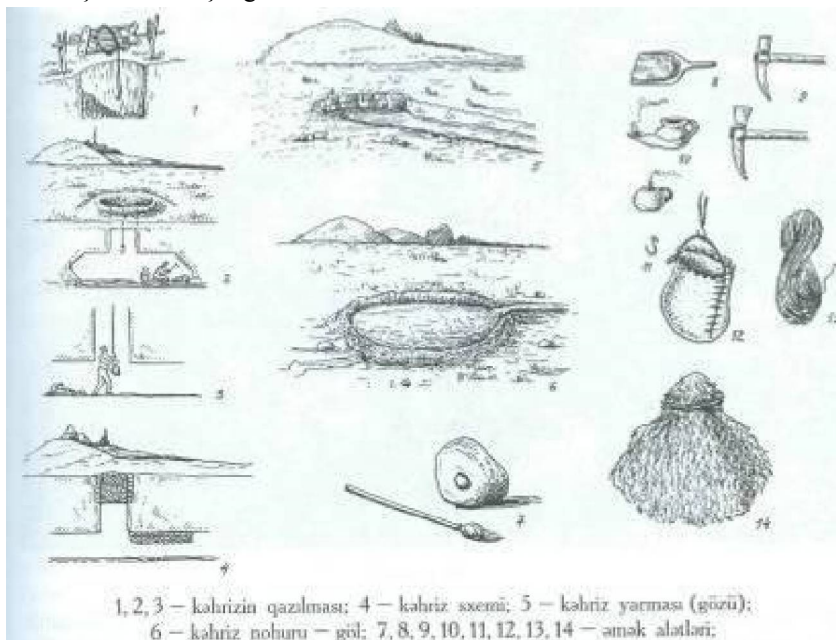
Kəhrizin baş-gumana quyusunun qazılması yerdə suyun olması müəyyən edildikdən sonra həmin sahədə 2-3 quyu qazılırdı. Gumana quyusundan sonra, kəhrizin o biri sulukar quyuları qazılırdı. Quyular bir-birindən 20-30 m, bəzən 50-60 m aralı olurdu. Quyuların dərinliyi isə 10-20-25 m və daha dərin - 60-70 m-ə çatırdı. Onların dərinliyi əsasən sahənin relyefindən və suyun yeraltı səviyyəsindən asılı idi. Kəhrizin ümumi uzunluğu, suyun hansı əraziyə aparılmasından asılı olaraq 2-3, 5-6 km və bəzən də daha artıq olurdu. Kəhrizin suyu hansı sahəyə çıxarılmalıdırsa, həmin sahədə kəhrizin sonuncu quyusu - godə quyu, daha sonra isə onun yarması qazılırdı. Suyun yerin səthinə çıxdığı yerə isə kəhrizin gözü - çeşməsi deyilirdi.

Kəhrizqazan kankan dəstəsində 4-6 nəfərə qədər işçi olurdu. Bunlar baş usta-kankandan, usta köməkçisi - lağimbardan, çarxçıdan, dolçudan ibarət idi. Kəhrizin qazılmasında aşağıdakı alətlər işlədilər: dolamaçarx (buna sadəcə olaraq çarx deyilir), külüng, keçəbel (çalov), dol (inək gönündən hazırlanardı), qırmaq, kəndir, çıraq (şam), taraz və s.

Kəhriz quyusunun ağzında qoyulan çarxla lağımdan dola tökülmiş torpaq qaldırılaraq yuxarı çıxarılırdı. Çalovla torpaq dola yığılırdı. Külünglə lağım qazılır, işıqla (çıraq və şamla) və ya tarazla lağımın istiqaməti və onun düzgün qazılması müəyyənləşdirilirdi. Bundan əlavə, kankan başına xüsusi başlıq geyər, çiyinə isə qoyun dərisindən şəltə atardı ki, üstədən tökülən su və torpaq ona mane olmasın.

Kəhrizin su axan hissəsi lağım və ya kürə adlanır. Lağım baş quyudan sonuncu quyuya qədər düz və eyni ölçüdə olurdu. Lağımın hündürlüyü təxminən 1 m 50 sm - 1 m 60 sm, eni 80 sm-ə qədərdir. Daha doğrusu, lağımda kankan rahat işləyə bilir. Lağımın su axan hissəsi düz, üst hissəsi tağbəndvari qazılır. Lağımın

uçmaq qorxusu olan yerlərində sal-saybənd (daşdan hörgü) aparılır. Kəhriz quyularının uçmaması (dağılmaması) üçün onun ağız hissəsi (yuxarısı) 3-5 m-lik sahə daşla horülür-çiləgərdən edilirdi.

1, 2, 3 – kəhrizin qazılması; 4 – kəhriz sxemi; 5 – kəhriz yarması (gözü);
6 – kəhriz nohuru – göl; 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14 – əmək alətləri.

Kəhrizlərin qazılması və təmiri işi, adətən, payız və yaz aylarında görülürdü. Kəhrizlərdə aparılan vaxtaşırı təmirə səbəb onun suyunun azalması, kəhriz lağımının tutulması və s. olurdu. Kəhrizdə su azaldıqda tərkdöymə (yəni suyu artırmaq üçün aparılan təmir) edilirdi. Bunun üçün lağım aşağı quyudan ta baş quyuya kimi 10-15 sm dərinlikdə yenidən qazılırdı. Belə bir iş, adətən, quraqlıq illərdə aparılırdı. Bundan əlavə, kəhrizlərdə vaxtaşırı "dolasov" təmiri də aparılırdı. Bu təmirdən məqsəd suyun qabağına düşmüş daşı, torpağı təmizləməklə lağımında suyun sərbəst axmasını təmin etməkdə. Bəzi illərdə güclü yağışlar zamanı sel suları kəhriz quyusunu və lağımını zir-zibil ilə dolduraraq, suyun axımını çətinləşdirirdi. Belə vaxtlarda quyuyu və lağımın təmizlənməsi üçün aparılan iş "aval" təmiri adlanırdı. Aval təmiri əksər hallarda quyularının ağızı bağlanmış kəhrizlərdə aparılırdı.

Kəhriz suyunun qədəri onun qazıldığı sahənin su ehtiyatından asılı olurdu. Elə kəhrizlər vardı ki, onun suyu ilə dəyirmanı işlətmək olurdu. Daha doğrusu, bir-iki baş su verirdi. Elələri də vardı ki, onun suyu ancaq bir kəndi və ya bir məhəlləni içməli su ilə təmin edirdi. Suvarma üçün istifadə ediləcək kəhriz gözünün (çəşmə-

sinin) qabağında kiçik nohur (gölcük) düzəldilərdi. Su buraya yığıldıqdan sonra, arxla əkin sahəsinə aparılırdı. Şəhərlərdə kəhriz suyundan istifadə edən ailələr arasında möhkəm qayda olmuşdur. Belə ki, kəhriz suyunda, lağım düşərək paltar və qab-qacaq yumaq, onu çirkləndirmək olmazdı. Hər ailə öz həyatında kəhrizin lağımına düşmək və su götürmək üçün xüsusi "qırxayaq" - pilləkən düzəltdirərdi.

Kəhriz çarısı

Kəhrizlər vasitəsilə kənd və şəhər camaatı içməli su ilə təmin olar və ya əkin sahələri suvarılırdı. İri torpaq sahibləri özləri üçün xüsusi kəhrizlər vurdurardılar. Kəhrizlərin qazılması xərci isə onun suyundan istifadə edəcək məhəllə, kənd, şəhər camaatı və ya sahibkar tərəfindən verilərdi. Kankan dəstəsinin zəhmət haqqının qədəri danışıq və razılaşmadan asılı olaraq, natura və pul ilə ödənilərdi.

Hər bir kəhrizin adətə görə öz adı olardı. Onun adını müəyyənləşdirərkən həmin kəhrizin harada qazılması və ya onun hansı kəndə və əraziyə su verməsi ilə adlanardı, yaxud da kəhrizin sahibi kimdirsə, onun adını daşıyırdı. Məsələn, Kəblə Musa kəhrizi, Hacı Cəfər kəhrizi, Hacı Əhməd kəhrizi, Məşədi Məcid kəhrizi, ya da kəndin adı ilə Qaraqışlaq kəhrizi, Moruq kəhrizi, Muğanlı kəhrizi və s.

Xüsusi şəxslərə məxsus kəhrizlərin suyu ancaq həmin sahibkarın ixtiyarında idi. Camaatın xərci ilə çəkilən kəhrizlərin suyundan isə (suvarma zamanı) növbə ilə həmin kəhrizin çəkilmə xərcini verənlər istifadə edirdilər. Adətə görə, kəhrizin suyundan içmək və işlətmək üçün hər bir adam istifadə edə bilərdi.

Bəzən də bir neçə nəfər öz xərci ilə (savab məqsədilə) kəhriz qazdırıb bir kəndin və ya bir məhəllənin camaatını içməli su ilə təmin edirdi.

Azərbaycanda kəhriz qazan kankan dəstələri əsasən Cənubi Azərbaycandan gələnlərdən olardı. Lakin bu işin Naxçıvan, Qarabağ, Gəncəbasar və başqa rayonlarda da bilici ustaları olmuşdur.

Xalqımızın qədimdən istifadə etdiyi və özünün qazılıb-ışlaidilməsi baxımından həddən artıq çətin və mürəkkəb olan kəhriz təsərrüfatı həm suvarmada, həm də yaşayış məskənlərinin içməli su ilə təminində, yerli və təbii şəraitdən asılı olaraq, əvəzedilməz rola malik olmuşdur. Kəhrizlərin çəkilməsi böyük ustalıq, vərdiş və bilik tələb edirdi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olmuş məşhur səyyah və coğrafiyaşünas alim Q.A.Qrum-Qrijimaylo kəhrizləri gördükdən sonra aludəliklə yazırdı: "Bu qurğu nə qədər təəccüblü və çətindir, onu tikmək bir o qədər də cəsarət və hünər tələb edir. Kəhrizlərlə bəzən 60 m və daha da dərinlikdən su öz axan ilə üzə çıxarılır. Biz haqlı deyilikmi ki, təbiətə qalib gələrək, onu dəyişdirən əkinçilərin qarşısında heyrət və ehtiramla dayanacaq?"

Qədimlərdən belə suvarma üçün, az da olsa, nohur və göllərin suyundan istifadə edilmişdir, təbii halda əmələ gəlmiş göl və nohurlar bəzən süni halda da düzəldilirdi - tikilirdi. Göl və nohurların düzəldilməsi üçün imkan və şərait olan sahələrdə xəndəklər çəkilir və bununla da yağış və qar suları həmin yerə toplanardı. Bəzən göl və nohurlara, su çayların daşqını zamanı yığılardı. Belə göllərə əsasən Kür sahili ərazidə daha çox təsadüf edilirdi. Süni halda düzəldilən nohurlar hamılıqla tikilirdi. Bəzən də iri torpaq sahibləri özləri üçün xüsusi nohurlar tikdirərdilər. Birgə zəhmət və xərc çəkilib tikilən nohurların suyundan icmalılıqla istifadə edilirdi. Xüsusi nohurların suyunu isə ancaq onun sahibi işlədə bilirdi. Beləliklə də göl və nohurlar ayrı-ayrı kənd icmalarına və ya da sahibkarlara məxsus olardı.

Nohur və göllərdən əkinlərə su ana arxlar vasitəsilə aparılırdı. Bəzən də yay aylarında (suvarma zamanı) çaylarda su azaldıqda həmin arxlarla gölün suyu çaylara tökülürdü. Təbii göl sayılan Qanlı göldən ana arxla həm Kükü kəndinin əkinlərini suvarmaq, həm də Naxçıvançaya su axıtmaq olurdu. Nohur və göl suları ilə əsasən pambıq və çəltik əkinləri suvarılırdı.

XIX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanda 160-a qədər su anbarı (nohur) olmuşdursa [177], XX əsrin başlanğıcında onların sayı 500-dən yuxarı idi. Həmin dövrdə su anbarları ilə (nohurlarla) suvarılan torpaqlar on min desyatindən çox idi [178].

Suvarma məqsədilə Azərbaycanın bəzi yerlərində az da olsa su quyularından istifadə edilmişdir. Lakin belə bir suvarma üsulu Abşeron yarımadası üçün daha səciyyəvi hal olmuşdur. Abşeronun bütün kəndlərində (Maştağa, Buzovna, Mərdəkan, Zirə, Hövsan və s.) əhali bostan, tərəvəz və həyətyanı sahələri quyu suyu ilə suvarmışdır. Onlar yeraltı suları üzə çıxararaq, suvarmada çox bacarıqla istifadə edirdilər. Bunun üçün ona qədər qayda və üsuldan istifadə

olunmuşdur [179]. Quyuları qazmaq və onlardan su çıxarmaq üçün müxtəlif alət və qurğulardan, külək və heyvan qüvvəsindən istifadə edilmişdir.

Azərbaycanda suvarma əkinçiliyində bulaq sularından istifadə edilmişsə də, lakin bir o qədər də geniş yayılmamışdır. Bəzi hallarda ayrı-ayrı kəndlərin əkin yerlərinin, biçənək, bağ və həyətyanı sahələrin suvarılmasında bulaq sularının rolu az olmamışdır. Naxçıvanın Qarabağlar kəndində Asrı bulağı, Qarabağda Şahbulaq və başqa rayonlarda mövcud olan belə gur bulaqların suyu ilə xeyli torpaqlar suvarılırdı.

Azərbaycanda ənənəvi suvarma üsulları müxtəlif formalarda aparılmışdır. Belə ki, taxıl əkinləri, bostan və bağlar arxla selləmə (subasma), şırım, çala (lilman) və s. qaydalarla suvarılmışdır [180].

Əkinlər selləmə üsulu ilə suvarıldıqda su birbaşa arxdan sahəyə (bir neçə yerdən) buraxılır. Su əkinə yayılıb torpağın səthini basır. Selləmə üsulu ilə suvarma bir o qədər də sərfəli deyildir. Belə ki, suvarma suyunun həddən artıq məsrəfinə səbəb olur, bundan əlavə torpaq qaysaqlanır və nəhayət torpağın nəmliyi tez çəkilir.

Əkin və ya bostan sahələrini arx və şırım üsulu ilə (kiçik arxlarla) suvarmaq üçün bütün sahə (müəyyən məsafələrlə) əvvəlcədən şırımlanırdı. Sahənin başındakı arxdan şırımlara buraxılan su eyni zamanda torpağa hopa-hopa sahənin aşağısına doğru gedirdi. Bununla da sahə suvarılırdı. Beləliklə də su bütün sahəyə bərabər paylanırdı.

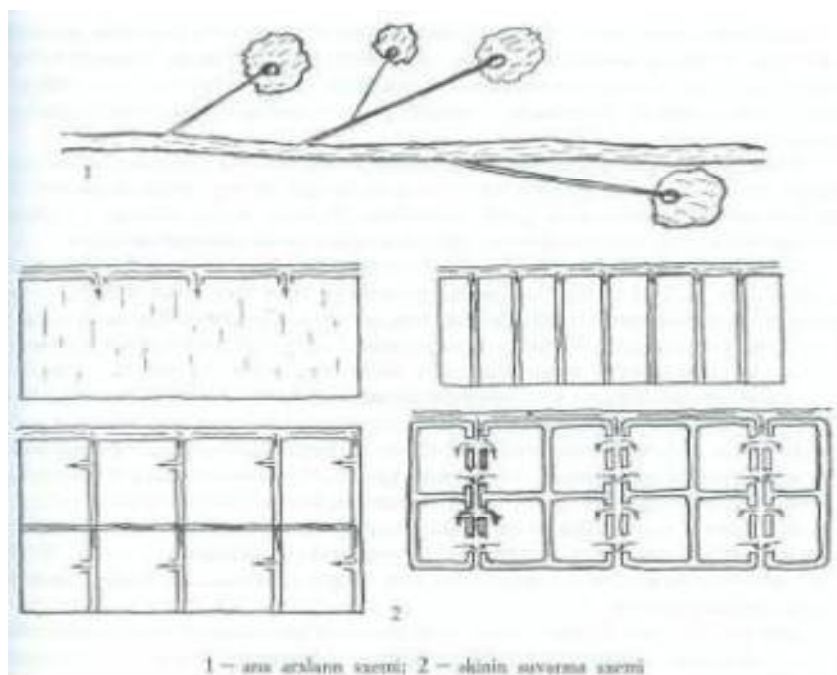
Lilman suvarma qaydası ilə əsasən Kür və Araz çaylarının sahil torpaqlarındakı əkinlər suvarılırdı. Belə bir qayda ilə əkinlərin suvarılması suvarmanın ən qədim üsullarından hesab olunur. Bu suvarma üsulu daha çox çayların daşması ilə əlaqədar idi.

Suarmada özünə vətəndaşlıq hüququ qazanaraq əkinçilər tərəfindən qəbul olunan xalq suvarma təqvimini də mövcud olmuşdur.

Taxıl əkini sahələrinə və ya başqa bitkilərin becəriləcəyi sahəyə toxum səpilməmişdən əvvəl verilən suya "arat suyu" deyilir. Arat suyu torpaqda rütubəti artırır və toxumun tez cücərməsinə kömək edir. Şumun əkin üçün hazırlanması ilə əlaqədar olaraq, verilən arat suyunun vaxtı, adətən, əkiləcək taxıl bitkisinin və yaxud başqa bitkilərin toxumunun sahəyə səpilməsindən asılı olurdu. Ona görə də arat suyu yaz, yay və payızda verilərdi.

Taxıl sahələrinə toxum səpildikdən sonra (payız əkini) ilk dəfə verilən suya "torpaq suyu" deyilirdi, "çillə suyu" taxıl əkinlərinə təxminən fevral ayında verilirdi. Bu su torpaqda kifayət qədər rütubətin saxlanılmasına, həmçinin yazda əkilib-becəriləcək şumda ziyanvericilərin məhvini kömək edirdi. Boz ayın - martın ortalarında və ya axırında verilən su "gülənbər", üçüncü suvarma "döndərmə", dördüncü suvarma isə "çiçək suyu" adlanırdı. Suvarmanın vaxtı və sayı torpaq-iqlim şəraitindən asılı olaraq, ayrı-ayrı bölgələrdə tez və ya gec, bir və ya iki dəfə də ola bilərdi. Lakin suvarma təqviminin vaxt etibarilə bütün əkinçilik bölgələri üzrə demək

olar ki, eyni olmasına baxmayaraq, bu sahədə işlədilən terminlər ümumiliklə yanaşı, yerli mənə və adlarla da tanınmışdır.

Azərbaycanın çox yerində taxıl əkinləri, adətən yazın ilk günlərində suvarılır. Bu suvarma ayrı-ayrı bölgələrdə "armudavar", "armud gülü", "heyva gülü" suyu adlanır. Taxıl əkinlərinə dən tutan vaxtı "dən" suyu verilərdi. Həmin su isə taxılın məhsuldarlığında həlledici rol oynayırdı. Lakin ayrı-ayrı bölgələrdə yerli şəraitdən, iqlimdən, torpağın xüsusiyyətindən, həmçinin də bitkilərin növ müxtəlifliyindən asılı olaraq, suvarma vaxtlarında fərqlər də mövcud olmuşdur [181].

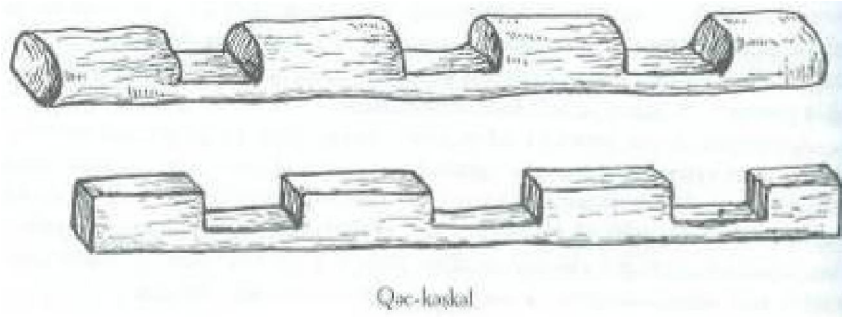
Keçmişdə ölkədə vahid su ölçüsü olmadığından suvarma suyu çaylardan, göl, istil və s. ana axlarla götürülərək kəndlər və ya ayrı-ayrı təsərrüfatlar arasında bölünərəkən gözəyan, yaxud da təxmini hesablanmışdır. Bununla belə ayrı-ayrı bölgələrdə yerli əhəmiyyət kəsb edən və müxtəlif adlarla tanınan su ölçü vahidlərindən istifadə edilmişdir.

Azərbaycanda daha geniş yayılmış su ölçü vahidi kimi bir dəyirman su, bir baş su, bir bel su, bir qol su, bir əllik su, ikiəllik su, bir göz su, bir qulaq su, bir nov su və b. suvarma ölçüləri daha geniş işlənmişdir. Bundan əlavə, Göyçay və Quba qəzalarında kəşkəl, qəç və sair suvarma ölçü vahidləri də mövcud olmuşdur.

Adından məlum olduğu kimi, yerli dəyirmanları işlədə bilən su, bir dəyirman hesab olunur. Bir baş su bəzən iki mənada qəbul edilir. Dəyirmanı işlədə bilən su və ya suçunun suvarma zamanı idarə edə bildiyi su, bir baş hesab olunur. Bəzən də bir baş su dəyirman suyunun dördüdə bir hissəsi kimi qəbul edilir [182]. Ayrı-ayrı bölgələrdə bir nəfər suçunun suvarma zamanı idarə edə bildiyi suya birəl su və ya bir bel su deyilir.

Çay suyunun kəndlər və ya təsərrüfatlar arasında bölüşdürülməsi üçün qəcdən də istifadə edilmişdir. Qəcin hazırlanması üçün uzun ağac və ya taxta bir neçə yerdən kəsilərək su keçməkdən ötrü ara qoyulur. Su keçən hər bir ara bir qəc adlanır. Qəcin özünün də vahid ölçüsü olmamışdır. Qəc çayda suyun çox və azlığından və yaxud suyun neçə paya bölünməsinə asılı olaraq böyük və ya kiçik də ola bilirdi. Hər halda qəcdən götürülən su əkini və ya bağı suvarmaq üçün kifayət etməli idi. Ümumiyyətlə, əkinlərin suvarılmasında su çox vaxt gözəyari paylanırdı. Yerli əhali gözəyari ölçüyə elə öyrəşmişdi ki, onu düzgün apardıqda su bölgüsü demək olar ki, bərabər olurdu [183].

Suvarma suyundan istifadə etmək üçün əkinçilər arasında müəyyən qaydalar da mövcud olmuşdur. Adətə görə çayın yuxarısında yerləşən kəndlər suvarma suyunu əvvəl götürər, sonra isə su aşağı kəndlərə verilir. Çaylarda bənd çəkilərkən suyun qabağı tam kəsilməməli idi. Qaydaya görə, arxların suyu özbaşına artırılıb azaldıla bilməzdi. Kənd camaatının razılığı ilə ayrı-ayrı təsərrüfatlar arasında suyun qədərinə, suvarma növbəsinə (püşkatma ilə), sudan istifadə etmə müddətinə və vaxtına əməl edilirdi. Su növbəsi bəzən kəndin yuxarısında yerləşən əkin sahələrindən başlayaraq ardıcılıqla davam etdirilirdi. Lakin lazım gəldikdə razılışma ilə növbə dəyişdirilirdi, yəni su növbəsi bir neçə gün əvvəl və ya sonraya da keçirilə bilirdi.

Əkinçilər su növbəsinə çox ciddi yanaşar və çalışırdılar ki, həmin vaxtdan səmərəli istifadə etməklə əkin sahələrini suvarıb qurtara bilsinlər. Əkinçi üçün su həmişə qiymətli və əvəzolunmaz bir nemət sayılmışdır. Suvarma suyunun itkisi səliqəsizlik və səhlənkarlıq hesab edilmişdir. Onlar bənd və dəhnelərin həmişə öz qaydasında olmasının qayğısına qalar və istəməzdilər ki, ana və qol arxlar boyu bir damla belə su boş yerə axsın.

Ayrı-ayrı kəndlərdə əkinlərə bu və ya başqa səbəblər üzündən su

çatmadıqda, yaxud əkinlərin susuzluqdan yanmaq qorxusu olduqda həmin kəndə su (başqa kəndlərin su payı hesabına) növbədən kənar verilərdi. Buna "gavar", "dəhnə bir" və ya "girdab" deyilərdi. "Dəhnə bir" iki-üç gündən artıq çəkməzdi [184].

Suvarma suyu növbəsinin özünün də müddəti, yəni vaxt ölçüsü mövcud olmuşdur. Suyun növbə vaxtı isə şəraitdən və başqa səbəblərdən asılı olaraq müxtəlif idi. Lakin növbənin vaxt ölçüsü elə müəyyənləşdirilirdi ki, həmin müddətdə verilən su ilə əkini, bağı və bostanı və ya da həyətyanı sahəni suvarmaq mümkün olurdu.

Suyun vaxt ölçüsü müddətinin təyinində də müxtəlif üsullardan istifadə edilmişdir. Suvarmada ən geniş yayılmış ölçü müddəti birgünlük su, ikigünlük su idi. Birgünlük su dedikdə isə bir gecə-gündüzlü vaxt nəzərdə tutulur. Suvarmanın vaxtı günəşin, ayın, ulduzların çıxması və batması ilə müəyyənləşdirilmiş, kölgə ilə ölçülmüşdür. Bütün bunlardan əlavə su və qum saatları da mövcud olmuşdur. Su və qum saatından əsasən Naxçıvan ərazisində istifadə edilmişdir. Bunun üçün oturaqda kiçik deşiyi (gözü) olan mis və ya saxsı qabın içərisinə su, qum, və ya darı tökülərək əkin sahəsinin kənarında ağacdən asılardı. Qabdakı su və ya qum qurtardıqda, bir növbə vaxt bitmiş hesab olunardı. Beləliklə də arxın növbəsi dəyişdirilərdi. Ya da oturaqda gözcük olan boş mis və ya saxsı kasanı gölməçədəki suya qoyardılar, qab dolub suya batdıqda bir növbə bitərdi. Suvarma vaxtını kölgə ilə müəyyənləşdirmək üçün suyunun və ya sahədə basdırılmış ağac payanın kölgəsi gün çıxanda ayaqla ölçülüb nişanlanır və gün əyləndə yenə də ölçülərdi. Belə ki, səkkiz ayaq tamamında növbə dəyişdirilərdi. Kəhriz suyu ilə suvarmada vaxt ölçüsü arpalıq adlanardı. Arpalıq, kəhriz suyunun gündüzlər üç saati, gecələr isə iki saati demək idi. Gecələr suvarma vaxtı ayın və bəzi ulduzların çıxıb batması ilə müəyyənləşdirilərdi.

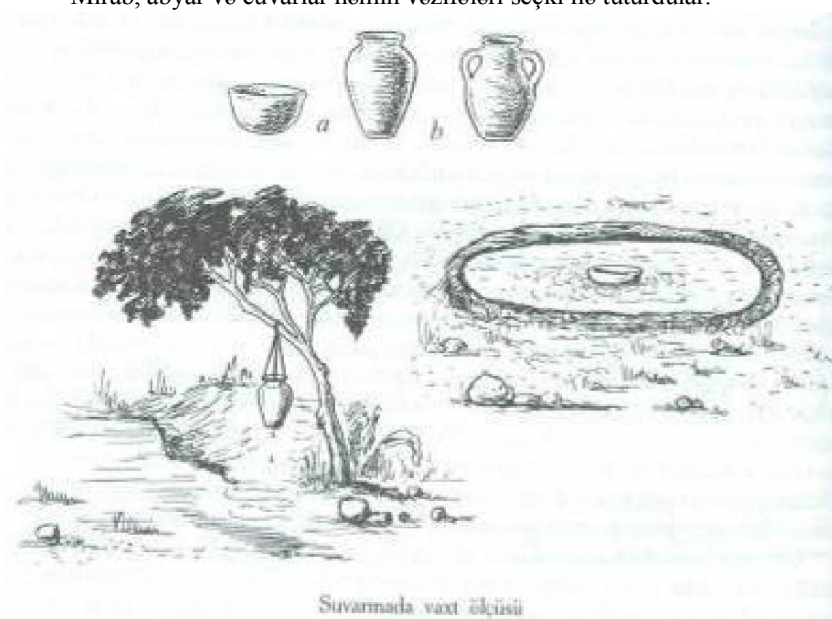
Suvarma suyunun təsərrüfatlar arasında növbələşdirilməsinə və ölçüsünə, ümumiyyətlə, suvarma suyunun nəzarət suyun azaldığı vaxtlarda, yay aylarında daha da artırdı.

Azərbaycanda XIX əsrin ikinci yarısından etibarən əkinçiliyin inkişafı xüsusilə pambıq və çəltik əkini sahələrinin genişləndirilməsi suya olan tələbatı daha da artırırdı. Belə bir şəraitdə suvarma suyunun düzgün bölüşdürülməsi və növbələşdirilməsi əsas və həlledici əhəmiyyət kəsb edirdi. Bunun üçün həmin dövrdən etibarən su bölgüsünə, növbələşməyə və ondan düzgün istifadə etmək məsələlərinə mirab, cuvar, abyar və bəndivançıların nəzarəti xeyli güclənmişdi.

Mirablar, suyun çaylardan kanal və ana arxlara düzgün paylanmasına, suvarma şəbəkələrinin qaydaya salınması işlərinə baxırdılar. Əkinlərin, bağ və bostanların suvarılmasına lazım olan suyun çay və ya başqa suvarma mənbələrindən götürülməsi işinə, həmçinin də suyun ölçüsünə baş cuvar-qaracubar və cuvarlar nəzarət edirdilər. Suvarma suyunun nəzarətçisi olan mirab və cuvarlardan əlavə suyu ayrı-ayrı təsərrüfatlar arasında bölmək üçün abyar, ara cuvar və bəndivançılar da olurdu. Abyar və cuvarlar əkinçilikdə öz zəngin təcrübəsi və biliyi ilə fərqlənən adamlardan seçilirdi. Mirab və cuvarlar bənd və dəhnələrdən ana arxlar və qol arxlara ayrılan suyun artıb azalmasını müəyyənləşdirmək üçün, xüsusi möhrlərdən, nişanlanmış - göz edilmiş ağac və s.-dən istifadə edirdilər.

Mirablar dövlətdən əmək haqqı alırdılar. Əslində isə onların gəliri və dolanacağı kəndlilərin hesabına idi. Abyar və cuvarların əmək haqqı il müddətinə razılaşma ilə müəyyənləşdirilirdi. Onların zəhmət haqqı bir qayda olaraq natura ilə (buğda, arpa, çəltik və s.) ödənilirdi. Əmək haqqının miqdarı isə əkin sahəsinə görə hesablanırdı.

Mirab, abyar və cuvarlar həmin vəzifələri seçki ilə tuturdular.

Mirablar üç ildən bir seçildikləri halda, abyar və cuvarlar hər il seçilirdilər "...Suvarma şəbəkəsinin, kanalların, kəhrizlərin və s. sahibləri vəziyyətin ağası olurdular. Suyu öz vəzifələrinə gəlir mənbəyi kimi baxan mirablar bölürdülər. Onlar peşkəş verən kəndlilərə su verir, peşkəş verməyə imkan olmayan və seçkilər zamanı onların əleyhinə səs vermiş kəndliləri isə sudan məhrum edirdilər" [185].

Geniş hüquqa malik olan mirab vəzifəsini əsasən bəy və mülkədarların nümayəndələri tuturdu. Onlar vəzifəyə keçmək üçün hər cür vasitələrə əl atırdılar, formal xarakter daşıyan mirab seçkiləri həmişə varlıların xeyrinə nəticələnirdi. Mirab seçilmiş şəxs bu vəzifədə o qədər varlanırdı ki, daha onun yerini tutmaq müşkül bir iş olurdu. Böyük çoxluq təşkil edən yoxsul kəndlilər isə demək olar ki, heç vaxt öz nümayəndələrini bu vəzifəyə seçə bilmirdilər. Mirabların ədalətsizliyinə qarşı kəndlilərin dövlət idarələrinə etdikləri çoxlu şikayətlər həmişə nəticəsiz qalırdı. Bir şikayət məktubunda deyilirdi: "Su bölgüsü hökmdar mirabın əlindədir, onun şıltaqlığının həddi-hüdudu yoxdur. Onu ancaq rüşvətlə razı salmaq

olur" [186]. Çar məmurları mirabların özbaşınalığına qarşı heç bir təsirli tədbir görmürdülər.

Suvarma suyundan istifadə etmək üçün mövcud olan adət və qaydalar varlı kəndlilər tərəfindən tez-tez pozulurdu. Onlar heç bir növbə gözləmədən istədikləri vaxt suyu zorla yoxsul kəndlilərin əlindən alırdılar. Belə bir zorakılıqlar yay aylarında çaylarda su azaldıqda daha geniş şəkil alırdı. Bəzən elə olurdu ki, kəndin su növbəsi çatdıqda bütün kişilər ana arxın və ya qol arxların dəhnəsindən tutmuş, əkinlərə qədər arx boyu gözətçi olurdular. Bəzən də öz növbəti su payı üçün dəhnəyə gedən kəndlinin əlindəki beldən savayı, belində də xəncər olardı [187].

Yay aylarında çaylarda su azalan vaxtlarda bəzən suyun qabağı tamamilə kəsilirdi, belə halda su çatışmazlığından çayların aşağı axarında yerləşən kəndlərin əkinləri daha çox zərər çəkirdi. Bu da böyük narazılığa səbəb olaraq qonşu kəndlər arasında çəkişmə və münaqişə ilə nəticələnirdi.

Su bölgüsündə mirabların özbaşınalığına, iri torpaq sahiblərinin zorakılığına məruz qalan yoxsul kəndlilər su uğrunda ciddi mübarizə aparmalı olurdular. "Mülkədar və başqa iri torpaq sahibləri öz təsərrüfatlarını su ilə təchiz etmək üçün suvarma şəbəkələri yaratmaq əvəzinə kəndli təsərrüfatlarına gedən suyu öz əllərinə keçirməyə daha çox səy göstərirdilər" [188].

Azərbaycan kəndində XX əsrin əvvəllərində su uğrunda mübarizə yaşamaq uğrunda mübarizə idi. "Torpaq" və "su" məfhumu kəndlinin güzəranı üçün eyni bir məna daşıyaraq, ayrılmaz bir vəhdət təşkil etmişdir.

Su uğrunda gedən mübarizə, mübahisə və narazılıqlar bəzən elə kəskin şəkil alırdı ki, iş adamlar arasında dava-savaşa səbəb olurdu. Nəticədə yaralananlar, hətta ölənlər də olurdu. Suvarma üçün suyun çatışmazlığından ən çox əziyyət çəkəni isə kəndlilərin yoxsul təbəqəsi idi. Azərbaycanda su bölgüsü məsələsində möhkəm bir qayda-qanun olmadığından hər hansı bir mübahisə həmişə güclülərin xeyrinə həll olunurdu [189].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda suvarılan torpaqların sahəsi səkkiz yüz min desyatindən artıq olsa da [190] ölkənin daxilində iqtisadi və siyasi vəziyyətin çətin və mürəkkəbliyi kənd təsərrüfatının bütün sahələrinə zərər vurduğu kimi, suvarma təsərrüfatının da yararsız hala düşməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, suvarma kanal və arxlarını lil və qamış basmış, su bəndləri uçub dağılmış, su çarxları sıradan çıxmış, kəhriz və su anbarları yararsız hala düşmüşdü. XX əsrin əvvəllərində ölkədə iki milyon desyatindən çox torpaq sahəsinin suvarmaya ehtiyacı var idi. Məhz ona görə də Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı baxımından süni suvarma məsələsi başlıca bir problem olaraq öz həllini gözləyən əsas və mühüm bir vəzifə kimi yenə də qarşıda dururdu.

Azərbaycanda süni suvarmanın müxtəlif mənbə və vasitələri mövcud olmuşdur. Xalqımız suvarma məsələsinə böyük qiymət verərək ona qayğı göstərmiş və suvarmanı həmişə əkinçiliyin əsası hesab etmişdir. Azərbaycan əkinçiləri çoxəsrlik təcrübənin nəticəsi olaraq bu sahədə bir sıra suvarma sistemi,

üsulu və qaydaları, adət və ənənələri, suvarma xalq təqvimi yaratmış və bununla da suvarma suyundan bacarıq və sərfəli istifadə etmək vərdişinə sahib olmuşlar.

Xalqımız suvarma əkinçiliyi sahəsində çoxəsrlik bir inkişaf mərhələsi keçərək qazandığı zəngin bilik və təcrübəni dövrümüzə qədər yaşada bilmişdir.

Qədim əkinçilik ölkəsi olan Azərbaycanda su, dəmyə və həm də suvarmaya əsaslanan əkinçilik rayonlarının əkinçi və maldar əhalisi üçün həlledici əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Suvarma suyuna olan ehtiyac, onun insanların həyatı və güzəranı üçün əvəzəlməz rolu, suya fəvqəladə bir qüvvə, müqəddəs bir varlıq kimi baxılmasına səbəb olmuşdur. Lakin leysan yağışlar və çay daşqınları nəticəsindəki tələfatı insanlar ən böyük fəlakət hesab etmişlər.

Azərbaycan ərazisində yağıntı, xüsusilə aran rayonlarına yaz və yayın ilk ayında düşən yağışlar əkinçilikdə məhsuldarlıq üçün böyük əhəmiyyətə malik olmaqla əsas şərt idi. Lakin ölkədə tez-tez təkrar olunan quraqlıqlar, doluvurma, duman, sel və başqa təbii fəlakətlər əkinçiləri ağır vəziyyətə salırdı. Quraqlıq illəri böyük bədbəxtliklər gətirirdi. Kəndlilər var-yoxdan çıxır, mal-qara kütləvi halda tələf olurdu. Əhali arasında yoluxucu xəstəliklər yayılır, xüsusilə kənd əhalisi daha çox qırılırdı [191].

Qafqazda çay daşqınlarının ən çox təkrar olunduğu yer Azərbaycan ərazisi hesab olunur. Təxminən yüz ildə (XIX əsrin ortalarından XX əsrin ortalarına qədər) Azərbaycan ərazisindən axan çaylarda 129 daşqın hadisəsi baş vermişdir ki, bunun da 43-ü Naxçıvan çaylarının payına düşmüşdür [192]. Deməli, yerli əhali hər il bu və ya başqa regionda bir və ya iki dəfə çay daşqınına məruz qalır.

Azərbaycan əkinçiləri ara-sıra təkrar olunan doludan da əziyyət çəkirdilər. Yaz və yayın əvvəllərində düşən dolu əkin və bağlara daha çox ziyan vururdu. Bəzən mal-qaranın qırılmasına da səbəb olurdu. Ölkənin ərazisi dolunun illik təkrar yağımına görə də fərqlənirdi. Belə ki, dağlıq ərazidə dolunun illik təkrarı, 5-6 gün, bəzən də 7-8 günə qədər, dağlıq və dağətəyi ərazidə 3-4 gün, düzənlik rayonlarda isə 1-2 gün olurdu [193].

Azərbaycan ərazisində son yüzilliklərdə baş verən təbiət hadisələri bir daha sübut edir ki, burada daha əvvəlki dövrlərdə də quraqlıqlar, sel və çay daşqınları, dolu yağımı, duman və sair hadisələr tez-tez təkrar olmuş, bu isə böyük fəlakətlərlə nəticələnmişdir. Axı təbiətin iqlim şəraiti minilliklər ərzində demək olar ki, dəyişikliyə uğramır və ya da az dəyişir. Beləliklə də bu ərazidə yaşayan insanlar hələ çox-çox qədimlərdən təbii fəlakətlərə tez-tez məruz qalaraq çox ehtimal ki, böyük məhrumiyyətlərə uğramışlar. Bu və ya başqa ərazidə təbii iqlim şəraitinin müxtəlifliyi və baş verən kortəbii hadisələr və bunların ağır və pis nəticələri şübhəsiz ki, öz növbəsində ibtidai insanların dünyagörüşünə təsir etmiş və bu fəlakətlərin qarşısını almaq üçün onlar tərəfindən cürbəcür ayin, etiqad və mərasimlərin yaranması və həyata keçirilməsinə səbəb olmuşdur.

Doğrudan da insanlar "təbiət qüvvələrinə qalib gəlməyə, onları öz arzu və

istəklərinə tabe etməyə" (K.Marks) çalışmış və mübarizə aparmışlar. Lakin bu mübarizə daha çox "təsəvvürdə və təsəvvürün yardımı ilə" yaranmış və nəticədə əsatirlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Daha doğrusu, "...təbiət qüvvələri və hadisələrinə qarşı mübarizədə hələ çox zəif silahlanmış insanın özünə görə müşahidə və təcrübəsi, sınaqları olsa da onlara təsir edə biləcək gücə malik idrakı, biliyi yox dərəcəsinə idi. Bunun nəticəsi olaraq belə qüvvə və hadisələrə animist münasibət əmələ gəlirdi ki, bu da öz növbəsində magiyaya - əfsunə etiqad yaradırdı" [194].

Azərbaycan folklorşünaslığında mifik-zoomorfik əjdaha surəti yağışsız qara buludun rəmzi kimi tanınır, isti ölkələrdə əkinçilik və maldarlıqla məşğul olan ibtidai insanlar yağış suyunu nə qədər də böyük ehtiyac duyurdular. Axı yağış suyu taxıl əkinləri üçün, bol məhsul, mal-qara üçün yem demək idi. Xüsusilə yaz və yay aylarında havaların quraq keçməsinə insanlar fəlakət hesab etmiş və bunun səbəbini əjdaha kimi təsvir edilən qara buludda görmüşlər [195]. Əjdaha yağış suyunu gizlədir, oğurlayır, suyun qabağını kəsərək onu insanlara tərəf buraxmır. Belə bir mənə və məzmun daşıyan hadisələrin cərəyanı nağıl və dastanlarımızda da öz əksini tapmışdır.

Dünyanın qədim yazılı abidələrindən biri hesab olunan "Avesta"da təbiət hadisələri, insanların təbiətlə sıx əlaqəsi, onların təbiətdən asılılığı nəinki öz əksini tapmış və hətta əsətir şəklinə salınmışdır. Tiştirə yağış suyu tanrısıdır. Hörmüzdə ona yağış yağdırıb bitkilərə həyat verməyi tapşırır. Hörmüzdün düşməni Əhrimən isə Apoş divə tapşırır ki, yağış suyunu oğurlasın, quraqlıq törədib bitkiləri məhv etsin. Tiştirə gözəl oğlan, qızıl buynuzlu öküz və ya da qızıl yəhərli ağ at şəklində səmanı gəzib buludlardan yağış yağdırır. Apoş div isə yağış suyunu oğurlayır və bitkiləri məhv etmək istəyir. Bunu gören Tiştirə Apoşa qarşı mübarizə aparır və ona qalib gəlir. Yağış yağdıraraq bitkilərə həyat bəxş edir.

Hələ çox-çox qədimlərdən insanlar təbiət sirlərindən baş açmadıqlarından, təbiətdə baş verən bu və ya başqa qorxulu hadisə və fəlakətlərin (quraqlıq, dolu vurma, leysan yağışlar, sel və çay daşqınları, duman, ildırım vurma və s.) səbəblərini dərk etmədiklərindən belə bir fəvqəladə və qarşısızalmaz hadisələrə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə müqəddəs hesab etdikləri qüvvələrə səcdə edərək "gözəgörünməzlərə" magik qüvvələr kimi sitayiş etməklə onların təsir gücündən istifadə etmək üçün şəraflərinə nəzir verir, qurban kəsir və müxtəlif xarakter və məzmun daşıyan ayin və mərasimlər keçirirdilər. Belə bir ibtidai mövhumi dünyagörüşün şüurlardakı qalıqlarının nəticəsi olan ayin, inam, ovsun və başqa dini mərasimlər əkinçi və maldar əhali arasında, onların təsərrüfat həyatında və məişətində kök salaraq, əsrimizin ilk onilliklərinə qədər bu və ya başqa şəkildə icra edilmişdir.

Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olan əhali əkinlərini quraqlıqdan, doludan, seldən, çay daşqınlarından, leysan yağışlardan, ziyanvericilərdən və mal-qaranı yoluxucu xəstəliklərdən qorumaq üçün müxtəlif dini ayin və etiqadlara əməl edir və mərasimlər keçirirdilər. Şübhəsiz ki, kökü çox qədimlərə

gedən bu ayın, etiqad və mərasimlər dövrümüzə gəlib çatana qədər, daha sonrakı dinlərin (islam, xristian və s.) təsiri nəticəsində öz ilkin forma və məzmununa görə müəyyən dəyişikliklərə də uğramışlar.

Məhz bu ibtidai ayın, inam və mərasimlər Azərbaycanda islam dininin qəbulundan sonra özünün təşkili və icra formasına görə onun təsirinə məruz qalmış, xeyli dəyişərək yeni məzmun almışdır. Lakin nə xristian və nə də islam dini qədim və yerli inanmaları tamamilə məhv edə bilmədi. Onların çoxu xristian və islam mərasimlərinin tərkib hissəsinə daxil oldu [196]. "Deməli, biz görürük ki, din bir dəfə meydana gəlib qabaqkı zamanələrdən irs aldığı müəyyən təsəvvürlər ehtiyatını həmişə mühafizə edir" [197].

İslam dininin ayın və mərasimlərin məzmun, forma və keçirilməsinə olan təsirini, daha doğrusu, bu çulğalaşmanı biz Azərbaycanda həmin mərasimlərin keçirilməsi prosesində daha aydınlığı ilə görürük.

Təbiətdə baş verən hadisələrin əsl səbəbini dərk etməyən insanlar təbii fəlakət qarşısında aciz qalırdı. Onlar quraqlığın əsl səbəbini dərk etmədiklərindən yağış arzusu ilə bir sıra magik (ovsun) xarakteri daşıyan dini mərasimlər keçirirdilər.

Yağış çağırmaq mərasimi Qafqaz xalqları, Orta Asiya və başqa xalqların əkinçi və maldar əhalisi arasında qədimlərdən belə geniş yayılaraq, XX əsrin 20-30-cu illərinə qədər bu və ya başqa şəkildə icra edilmişdir.

Azərbaycanda quraqlıq illərində yağış çağırmaq üçün keçirilən mərasimə - müsəllaya [198] camaat, adətən, həftənin cümə axşamı və cümə günlərində çıxardılar. Lakin ayrı-ayrı bölgələrdə həmin günlər mütləq hesab edilməyərək, bu mərasim həftənin başqa günlərində də keçirilərdi. Mərasimdə kəndin axundu, mollası, mömini, qocası və cavanı, kişisi və qadını, uşağı hamılıqla iştirak edərdilər. Adətə görə, mərasim iştirakçıları ayaqyalın, başıaçıq olardılar. Müsəlla kəndin qibləsində, düzən sahədə, yüksəklikdə və ya təpəlikdə, güntutan yerlərdə, bəzən kənd məscidinin həyətinə keçirilərdi. Hətta bəzi kəndlərin ərazisində bu mərasimi keçirmək üçün xüsusi "müqəddəs" yerlər də olardı. Həmin mərasimə Şabran kəndlərində "təvali" də deyərdilər. Etnoqrafik materialların təhlilindən aydın olur ki, bu mərasim Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində özünün icra formasına görə kiçik fərqlərə baxmayaraq, eyni məzmun və məna kəsb etmişdir.

Yağış arzusu ilə keçiriləcək müsəllanın günü və yeri əvvəlcədən kəndin mollası və ya ağsaqqalı tərəfindən bütün kənd camaatına xəbər verilərdi. Onların təkid və təklifi ilə camaat (şərikli halda) qurbanlıq heyvan alardı. Həmin gün buraya kişi, qadın və uşaqlar, ümumiyyətlə, bütün kənd camaatı yığılar, həmçinin kəndin mal-qarası, qoyun-quzusu da gətirilərdi. Uşaqlar analarından ayrılardı. İnek və qoyunların da balaları ayrı saxlanılardı. Kəndin mollası və qocaları hacət namazı qılar, dua oxuyardılar. Camaat isə Allaha yalvarardı ki, Allah onlara "yağış göndərsin". Onlar ucadan deyərdilər: "Xudavənda, sən bizi yaratmışsan, bizim ruzumuzu da ver. Pərvədigara bizə rəhm eylə, yağış gəlsin, əkinlərimiz əldən gedir. Allah, bizim günahımızdan keç, bizi əməlimizlə ölçmə, özün rəhm et" və

yaxud "Allah sən bizi çörəklə imtahana çəkmə, bizim ruzumuzu ver, bizə rəhmin gəlsin". Namaz və yalvarışdan sonra mərasim iştirakçıları ağlaşdılar. Analarının ağlaşmasına uşaqların səsi qarışdı, inək, qoyun, buzov və quzu mələşməsi də bu səslərə qarışaraq dəhşətli bir səs-küy və ağlaşma mənzərəsi alınardı. Bütün bunlardan: namaz, yalvarış və ağlaşmadan sonra qurbanlıq alınmış heyvan (inək, inək düyəsi, qoyun və s.) kəsilərdi. İştirakçılara ət və ya da bişmiş xörək paylanardı. Bəzən də əvvəlcədən qurbanlıq üçün nəzir deyilən heyvanı kəsib, ətini müsəlla iştirakçılara paylayardılar. Bəzi hallarda müsəllaya bütün kənd camaatlıqla deyil, ancaq ağsaqqallar çıxardı.

Müsəlla iştirakçılarından müsəllanın nə üçün yüksək yerlərdə, dağ ətəklərində, təpəliklərdə, düzənliklərdə keçirildiyini soruşduqda onlar belə cavab verərdilər: "Bizim göz yaşımızı və ağır vəziyyətimizi Allah daha yaxşı görəcek, bizə yazığı gələcək, əkinlərimiz üçün yağış göndərəcəkdir".

Beləliklə də mərasim zamanındakı ağlaşma (göz yaşı), onun ilk meydana gəlməsi mərhələsində özünə oxşar (yağışı) çağırırdısa, daha sonralar mərasimin indiki anlayışında insan və heyvanların göz yaşı ali qüvvəni (Allahı - *Ş.Q.*) rəhmə gətirməli idi[199].

Adətən, il quraqlıq keçdikdə, çıxılmaz vəziyyətə düşən əkinçi və maldarlar Allaha yalvarmaqla, onun yolunda nəzir-niyaz verərək, qurban kəsər və bu məqsədlə mərasim keçirməklə ondan nicat - yağış gözləyərdilər.

Qədim, hətta kökləri ibtidai icma dövrünə gedib çıxan bu mərasim çox ehtimal ki, əkinçiliyin meydana gəlməsilə yaranmışdır. İnsanlar fəlakətlə nəticələnən təbiət hadisələrindən baş çıxara bilmədiklərindən onlar belə bir hadisələrin təkrar olunmaması üçün kollektiv və tək-tük halda bir sıra ayin və mərasimlər keçirirdilər. Məhz bununla da gözə görünməyən qüvvələr guya yağış verər, yaxud yağışı kəsər və ya dolunun qarşısını alardı. Beləliklə də onlar səbəbini bilmədiyi bütün hadisələrin, o cümlədən quraqlıqların xüsusi qüvvələr tərəfindən edildiyinə inanırdılar.

Təbiətdə baş verən bütün hadisələrin özünəməxsus qanunauyğun səbəbləri vardır. Lakin quraqlıqların bir sıra obyektiv səbəbləri ilə yanaşı, onun son yüzilliklərdə tez-tez təkrar olunmasının bir səbəbi də meşələrin geniş ərazilərdə kütləvi surətdə məhv edilməsi idi. F.Engels yazırdı: "Əkin yeri əldə etmək üçün Mesopotamiyada, Yunanıstanda, Kiçik Asiyada və başqa yerlərdə meşələri qırıb ağacları kökündən çıxaran adamların heç yuxusuna da gəlmirdi ki, bu hərəkətləri ilə onlar həmin ölkələrin indiki viranəliyinin əsasını qoymuşlar, çünki bu yerlərin meşələrini məhv etməklə bərabər, rütubətin toplandığı və qaldığı mərkəzləri də məhv etmişlər" [200]. Təbiətşünas alim H.Zərdabi meşələrin təbii iqlimə və çayların su balansına əhəmiyyətli təsirini göstərərək yazırdı: "Bizim Qafqazda da bıçaq sümüyə dayanıbdır, yəni biz də meşələrimizi qırıb tələf etmişik və hər tərəfdən yayda müsəlla sədası və qışda təzək tüstüsü gəlir" [201]. Beləliklə H.Zərdabi həmvətənlilərinin həyat və güzəranına ürək yangısı ilə acıyaraq, onları

su arzusu ilə müsəllaya çıxmağa, Allaha yalvarmağa deyil, bunun üçün meşələri qırıb tələf etməməyə və yeni meşələr salmağa dəvət edirdi.

Kəndlərimizdə qədimlərdən belə, əkinçilər tərəfindən yağış və günəş arzusu ilə keçirilən və daha geniş yayılan mərasimlərdən biri də qodu-qodu (kodu-kodu, qodul-qodul, dodu-dodu) adı ilə tanınmışdır. Bu mərasim XX əsrin 20-30-cu illərinə qədər demək olar ki, Azərbaycanın bütün kəndlərində keçirilirdi.

Quraqlıq zamanı yağış arzusu, aramsız yağışlar zamanı günəş arzusu ilə təşkil edilən qodu-qodu mərasiminin təsviri də çox maraqlıdır.

Qodu-qodu mərasiminin iştirakçıları kəndin əsasən cavan oğlanlarından ibarət olardı. Vaxtilə bu mərasimdə qadınlar və qız uşaqları da iştirak edirlərmiş. Qodu olmaq daha çevik və bu işdə səriştəsi olan oğlana tapşırırlardı. O, əyin-başına köhnə paltar, papaq geyər, üst-başını yarpaq və şax-şuxla bəzəyər, sifətini rəngləyər və ya başını, üzünü elə bağlardı ki, onun kim olduğunu müəyyən edə bilməzdilər, Qodunun əlində tutduğu çömçə və ya əl ağacı adam (kukla) formasında (çox halda qadın şəklinə) bəzədilərdi. Yağış arzulandıqda qodunun paltarı boz və ya göy rəngdə (su rəmzi), günəş arzusu ilə isə qırmızı (günəş rəmzi) rəngdə olardı. Qodunun dəstəsi kəndin məhəllələri ilə evbəev gəzərək xorla mərasim mahnıları oxuyar və pay (sədəqə) toplayardı. Əgər mərasimin keçirilməsində məqsəd yağış arzulamaqdısa (çağırmaqdırsa) belə halda həyətlərdə qodunun üstünə mütləq su atardılar. Əksinə, günəş arzuladıqda qodunun başına (üstünə) kül tökərdilər.

Qodunun mərasimdə oxuduğu və xorla təkrar olunan bu mahnıların söz və məzmunu onun təşkili və keçirilməsindəki məqsədi ifadə edərdi. Daha doğrusu, mərasimin iştirakçıları elə güman edərdilər ki, istək və arzularına çatmaq üçün sözün gücündən istifadə etməklə fəvqəladə və gözəgörünməz qüvvələrə təsir etmək olar. Şübhəsiz ki, kökləri ibtidai inama gedib çıxan, yağış və günəş arzusu ilə təşkil edilən bu mərasim daha sonrakı dövrlərdə xalq arasında mahnı və oyun üslubu formasına düşərək keçirilmişdir. Beləliklə də çox haqlı olaraq göstəriləni kimi, "Azərbaycan xalqının qədim oyun və əyləncələri, toy və yas mərasimləri xalqın təbiətlə mübarizəsilə, əsas əmək forması olan maldarlıq və əkinçiliyin iş prosesi ilə əlaqədardır" [202]. Qodu-qodu mərasimində yağış arzusu ilə oxunan mahnıların söz və deyilişindəki bəzi fərqlərə baxmayaraq, məzmun etibarilə demək olar ki, eyni fikir və məqsəd güdülürdü:

Qodu-qodunu gördünmü?
Qoduya salam verdinmi?
Qodu burdan keçəndə
Ağca yağış gördünmü?

Yaxud:

Qodu-qodu xoş gəldi,
Ardınca yağış gəldi
Gəlin ayağa dursana,
Çömçəni doldursana,
Qodunu yola salsana.

Xorla və ya tək qodu tərəfindən oxunan bu mahnıların son beyti belə qurtarardı:

Bu gün bizə yağ (qaymaq) olsun!
Sabah sizə yağış (yağmaq) olsun!

Əkinlər quraqlıqdan zərər çəkdiyi kimi, aramsız yağışlar da əkinçi və maldar əhaliyə xeyli ziyan vurur, onları ağır vəziyyətə salırdı. Axı yağış istənilən vaxt yağardısı, böyük nemət, məhsuldarlıq və bolluq hesab olunurdu. Lakin ardı-arası kəsilməyən yağışlar isə məhsulu çürüdərək zay edirdi. Beləliklə də insanlara qıtlıq və bədbəxtlik gətirirdi. Atalar məsəlində çox mənalı deyilmişdir: "Yağmır, yağmır qurudur, yağır, yağır çürüdür" və ya da "Yağmır, yağmır yandırır, yağır, yağır söndürür". Məhz ona görə də aramsız yağışın qarşısını almaq, onun kəsilməsi üçün əkinçi və yaxud maldar əhali yenə də qodu-qodu mərasimi keçirməklə, belə düşünürdülər ki, yağışın qarşısını ancaq ovsunlamaqla, sözün təsir gücü ilə almaq olar. Gözə-görünməz qüvvələri köməyə çağırmaqla yağış kəsilər, gün çıxar və beləliklə də fəlakətdən yaxa qurtarmaq olar. Yağış kəsilməsi və gün arzusu ilə keçirilən mərasimin iştirakçıları aşağıdakı məna və məzmun daşıyan mahnılar oxuyardılar:

Qodu-qodunu gördünmü?
Qoduya salam verdinmi?
Qodu burdan keçəndə (ötəndə)
Qırmızı gün gördünmü?

və yaxud:

Ay dolanıb batmağa,
Yuxum gəlib yatmağa,
Yağış yığıb isladıb,
Gün gərək qurutmağa.

Mahnı bu sözlərlə qurtarardı:

Bu gün bizə un olsun!
Sabah sizə gün olsun!

Yaxud da:

Yağ verin yağlamağa
Bal verin ballamağa,
Qodu gülmək istəyir,
Qoymayın ağlamağa.

Qoduya qaymaq gərək
Qablara yaymaq gərək
Qodu gün çıxarmasa,
Gözlərin oymaq gərək.

Xorla oxunan bu mahnının "qodu gülmək istəyir, qoymayın ağlamağa" beytindəki fikir çox güman ki "gülmək" sözü gün, quruluq, "ağlamaq" isə yağış və nəmişlik rəmzi mənasını daşımışdır.

Bu mərasim zamanı hər bir ailə qoduya pay-sədəqə verməyi özünə müqəddəs borc bilərdi. Daha doğrusu, qoduya mütləq pay verilərdi. Mərasimdə toplanılan pay - çörək, un, yağ, yumurta, pendir, ət, pul və s. onun iştirakçıları arasında bölünərdi. Bölgədə qoduya daha çox pay düşərdi. Bəzən də mərasim (yağış arzuladıqda) iştirakçıları kəndin kənarına gedərək yığıqları payı orada bişirib yeyərdilər. Daha sonra çayda çimər və ya da bir-birilərinin üstünə su tökər və yağış çağırardılar. Bundan sonra mərasim sona yetər və iştirakçılar evlərinə dağılışırdılar.

Yağış çağırmaq və ya günəş arzusu ilə keçirilən qodu-qodu mərasimi Naxçıvan əkinçiləri tərəfindən Çömçəxatın adı ilə icra edilərdi. Əsasən kənd cavanlarının iştirak etdiyi bu mərasimdə Çömçəxatın öz geyimilə tanınmaz olardı. O, əlində qadın geyiminə bəzədilmiş çömçəni tutub öz dəstəsi ilə kəndi gəzərdi, həyəətə girib evin qapısını döyərdi. İçəridən isə ev sahibinin səsi eşidilərdi: "Kimsən? Nə istəyirsən?" Çömçəxatın dərhal əlindəki çömçəni içəri uzadıb deyərdi: "Çömçəxatındır, əli xamıra batıb, Allahdan bir çömçə su istəyir ki, əlini yusun, çaylara su istəyir ki, əkinlərə su, heyvanlara ot olsun, nəhayət, Çömçəxatın pay istəyir". Ev sahibləri də Çömçəxatının üstünə su atıb, ona pay verərdilər.

Azərbaycanda çox qədimlərdən yağış arzusu ilə keçirilən qodu-qodu mərasimində ilkin məqsəd güman ki, yağış çağırmaq idi. Lakin daha sonrakı dövrlərdə günəş arzusu ilə də keçirilmişdir. Deməli, mərasim həm yağış, həm də günəş arzulandıqda təşkil edilərdi. Hər iki halda qodunun iştirak etdiyi bu mərasimdə fərq, məqsəddən asılı olaraq qodunun oxuduğu mahnıların məzmununda və onun geyimində olarmış. Çox maraqlıdır dekabrist yazıçı

A.A.Bestujev-Marlinski Dərbənd şəhərində qodu-qodu mərasimini görmüş və özünün "Molla Nur" adlı əsərində onun təsvirini verdikdən sonra yazmışdır: "Xorla oxunan bu mahnılar yəqin ki, vaxtilə yağış və şəh allahı sayılan Qodunun şərəfinə idi" [203].

Yağış çağırmaq üçün keçirilən və Azərbaycanda geniş yayılmış qodu-qodu mərasimi nəinki qonşu xalqlar-gürcülər, acarlar, ləzgilər və b. arasında mövcud olmuş, hətta adlarındakı və keçirilmə qaydasındakı bəzi fərqlərə baxmayaraq, bir sıra xalqlar tərəfindən icra edilərək eyni məna və məzmun kəsb etmişdir [204].

Qədim əkinçilər ildırımın çaxmasını, göy gurultusunu da müqəddəs bir varlıq hesab etmişlər. Onlar təbiətin bu hadisələrinə bolluq, məhsuldarlıq üçün suyağış göndərilməsi kimi baxmışlar. Xalqın inamına görə səma odu (ildırım) bolluq və məhsuldarlığın qoruyucusudur. Göydən yerə yağışlar onun təkidilə göndərilir. Axı, çox halda göy gurultusu, şimşək çaxmasından sonra yağış yağır. Hətta quraqlıq zamanı ildırıma müraciətlə deyilərdi:

Çax daşı, çaxmaq daşı,
Tanrı versin yağışı.

Keçmişdə quraqlıq illərində Azərbaycanın ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrində yağış arzusu ilə bir sıra digər ayin, inam və başqa mərasimlər də keçirilərdi.

Belə ki, Dağlıq Qarabağda və bəzi rayonlarda quraqlıq illərdə qadınları "cütə qoşaraq" bir nəfər "cütçü qadın" onları "çubuqla vurarmış", guya belə bir acınacaqlı vəziyyəti Allah görüb, onlara yağış göndərərmiş. Yaxud bəzi kəndlərdə on-on iki nəfər qızı saç-saça bağlayıb, bir nəfər qarı əlindəki qarğı çubuqla onların "çiyin və topuqlarına döyə-döyə" hərləyərmiş. Bununla da "döyülən qızlar" uca-dan səs çıxarmaqla ağlayarlarmış, guya ağlaşma səsini və gözyaşlarını eşidib-görən Allahın onlara yazığı gələrək, bu günahsız bəndələrin arzusu müqabilində onlara yağış göndərərmiş.

Bəzi rayonlarda, xüsusilə qərbi Azərbaycanda əkinçilər quraqlığın bir səbəbini də kənddə olan dul qadınlarda görərdilər. Ona görə də kəndin ağsaqqalları məsləhət bilirdilər ki, dul qadınlar ərə getsinlər, hətta qoca qadınlar üçün də rəmzi mənada şəriətlə "kəbin kəsilərdi" ki, guya onların da əri varmış. Əkinçilər arasında mövcud olan inam və əqidəyə görə, qadınların dul qalması məhsul qıtlığına səbəb olurmuş. Beləliklə də qadınlara məhsuldarlıq, bolluq, yaradıcı-artımlı qüvvələrin rəmzi kimi baxılmışdır. Şübhəsiz ki, belə bir inam ibtidai əkinçilərin dünyagörüşünün qalığı kimi İslam dini vasitəsilə dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Digər tərəfdən qadınlara "zülm edilərkən", onların bu ağır vəziyyətini Allahın "görüb, yazığı gəlməsi" şübhəsiz ki, ibtidai inama islam donunun geydirilməsindən başqa bir şey deyildir.

Azərbaycanda quraqlıq illərində icra edilən belə bir mərasim də geniş yayılmışdır. Mərasim zamanı kəndin camaatı su olan yerlərə (çay sahilinə, bulaq başına və i.a.) toplanardılar. Onlar bir-birinin üstünə su tökər və ya bir-birlərini suya atardılar. İnama görə suya atılanlar içərisində kəndin seyid və mollası mütləq olmalı idi. Kəndin "müqəddəs adamları" hesab olunan bu şəxslərin arzu və diləyini guya Allah daha tez eşidib su göndərəcəkmış. Bunun müqabilində suya basılmış seyid və mollaya kənd camaatı nəzir və sədəqə verərdi.

Adətən belə mərasimlərin sonunda hər bir ailə bişirib özləri ilə gətirdikləri və müqəddəs saydıqları xəmir xörəklərini (xəşil, ərİştə, xİngal və s.) elə oradaca yeyərdilər. Daha doğrusu, iştirakçıların həmin xörəklərdən yemələri zəruri sayırdı.

Beləliklə, adamların bir-birinin üstünə atdıqları su, ibtidai inama görə, qədimlərdə yağış rəmzini daşımışsa da, yəni su, su gətirmiş, daha sonralar isə bu mərasim də din xadimlərinin iştirakı ilə islamlaşdırılaraq "müqəddəslərin" gəlir mənbəyinə çevrilmişdir.

Şabran kəndlərində yağış və günəş arzusu ilə keçmişdə "Hacılar" adlı mərasim keçirilirdi. Bunun üçün ağacdən düzəldilmiş 10-12 adam heykəlciyinə hacı paltarları geydirilirdi. Həmin heykəllər kəndin mömin adamı hesab olunan molla və ya seyidin evinin damına bir-birinin ardınca düzülərdi. Yağış arzu edilərdisə "hacıların" qabağına su tökülərdi. Əgər günəş istənilərdisə toz və ya kül səpilərdi. Belə bir mərasim Quba bölgəsinin ləzgi kəndlərində də (Hil, Gican, Piral və s.) keçirilirdi.

Quraqlıqlar zamanı əhali bir sıra başqa ayin, ovsun və etiqadlara da əməl edərdi. Yağış istədikdə kəndin yeddi, ya da qırx nəfər keçəlinin adı çəkilərək duyğunlanmış ip çaya (suya) atırdılar. Əgər günəş arzulandısa, həmin ip yandırılırdı. Ulağı suya salardılar və ya onun başını çayda yuyar, qulağına su tökərdilər ki, yağış yağsın. Yağış istənildikdə əzabla öldürülmüş adamın başdaşını və ya onun qəbrindən götürülmüş torpağı çaya atardılar. Bu işi kəndin mömin adamı görərdi. Yaxud kəndin mollası çaydan götürülmüş daşa Qurandan surə oxuyub, onu çaya atardı ki, yağış olsun.

Zaqatala kəndlərinin qocaları keçmişdə-quraqlıq illərində dağ gölü Xalağıya gedərmişlər. Gölə çatana yaxın onlar kürklərini çevirərək tərs geyərdilər ki, guya "yağışda kürkün üzü, yəni dərisi sudan korlanmasın". Qocalar gölün sahilində namaz qılar, özləri ilə apardıqları qurbanlıq heyvanı buradaca kəsib yeyərdilər və Allaha yağış arzusu ilə yalvarardılar. Mərasim iştirakçılarının kürklərini çevirərək tərs geymələri şübhəsiz ki, ovsunlama ayini kimi qəbul olunmalıdır. Onların inamına görə "əgər yağış yağanda kürkü çevirib tərsinə geyiriksə, deməli yağış istədikdə də belə etdikdə, yağış gələr". Deməli, insanlar bənzər hadisələrdə müəyyən əlaqənin olduğunu zənn edərək bunun səbəbini də elə onların özündə görmüşlər. Beləliklə də, onlar oxşar hadisələr arasındakı bir yaxınlığın, bir təkrarın, sadəcə olaraq onların arasında bir əlaqənin olduğunu

güman etmişlər. Məhz ona görə də öz istəklərini, həmin hadisələrin özünə oxşarlığında axtararaq onu təkrar etmişlər. Ovsunu səciyyə daşıyan adamların üstünə su atmaq, onları suya basmaq və s. kimi ayinlər də, şübhəsiz, belə bir ibtidai inamın şüurlardakı qalıqlarındandır.

Əkinçilər, il quraqlıq keçməsin deyə, bəzən də əvvəlcədən, yaz başı nəzir üçün heyvan alardılar. Alınmış heyvanı (inək, qoyun və s.) mərasim günü kəndin bütün əkinlərini gəzdirərdilər. Daha sonra qurbanlıq heyvan kəndin məscidinin həyətinə və ya məhəllələrin birində və ya da əkin sahələrindən birinin kənarında kəsilər, əti bişirilərək hamılıqla yeyilərdi. Mərasimin iştirakçıları yağış arzusu ilə Allaha dua etdikdən sonra dağılışırdılar. Bəzən də quraqlıq zamanı hər kəndin qoca və mömin adamları öz məscidlərinə yığılıb namaz qılar, Allahdan yağış diləyərək Allah yolunda nəzir, sədəqə deyərdilər.

İl quraqlıq keçdikdə bəzən təsadüfən yağış yağdısa, bu hadisə əkinçilərin böyük şadlığına səbəb olardı. Onlar belə güman edərdilər ki, "arzu olunan vaxtı yağışın gəlməsi Allahın işidir. O müqəddəs varlıq bizlərə yazığı gələrkən əkinlərimiz üçün yağış göndərmişdir". Bunun müqabilində Allah yolunda qurbanlıq heyvan alınıb kəsilər, əti paylanır, ya da kəndin mollasına, seyidinə nəzir-niyaz verilər.

Əkinçilər daş ayinindən yağış çağırmaq üçün də istifadə etmişlər. İbtidai insanlar daşlara hər şeyə qadir olan bir qüvvə kimi baxmışlar. Axı, onların güzəranı keçən Azərbaycanın daşlı-qayalı, mağaralı dağları da müqəddəsləşdirilmişdir. Babadağ (Həzrət baba), Beşbarmaq, Asəfkəf və s. yerlər müqəddəs hesab olunurdu.

Beləliklə də insanlar qədimlərdən belə, bir çox arzu və diləklərinə çatmaq üçün daşa, daş ayininə müraciət etdiyi kimi, yağış arzusu ilə də daşın fəvqəladə qüvvəyə malik olduğuna inanmışlar.

Müşkür, Şabran və Şirvan kəndlərindən vaxtilə Babadağa və yaxud Gəncəbasar kəndlərindən Qoşqardağa ziyarətə gedənlər, qayıdarkən özləri ilə buradan xırda daşlar da gətirərdilər. "Müqəddəs" saydıqları bu daşlardan müxtəlif hadisələrə qarşı arzu və amallarının həyata keçməsi üçün istifadə edərdilər. Onlar həmin daşların "köməyi" ilə yağış yağdırmağın mümkün olduğunu güman etmişlər. Quraqlıq zamanı daşlardan bir neçəsini qaba qoyub üstünə su tökərdilər, daha sonra həmin qabla onlar ayaqyalın, başıaçıq çölə gedər və orada yağış arzusu ilə dua oxuyardılar [205]. Yaxud da həmin daşlardan bir neçəsini yağış olsun deyə, kəndin yaxınlığındakı çaya, bulağa və ya nohura atar və ucadan: "Çay daşı, Allah versin yağışı" deyərdilər. Yaxud isladılmış daşları quru daşların yanına düzərdilər ki, guya həmin daşları da yağış yağıb isladacaqmış, bununla da kənd camaatı özlərinin yağış arzusunda olduqlarını bildirərmişlər. Əksinə, günəş arzulandıqda isə daşlar ocağa qoyulardı.

Muğan, Şirvan və Abşeron kəndlərində müsəlla zamanı onun iştirakçıları mərasimin sonunda çaydaşlarını dua oxuya-oxuya kisələrə yığıb kəndə gətirərdilər.

Yağışdan sonra isə həmin daşları aparıb çaya tökərdilər [206]. Qusar rayonunun Piral kəndinin yaxınlığında iri mengir daş vardır. Həmin daşın dikinə duruşu kənd sakinlərinin dediyinə görə, yağışın kəsilməsinə köməklik edir. Əgər yağış aramsız gələrkən, əkinlərə zərər verirdisə, kənd camaatı həmin daşı yerə yıxardı ki, yağış kəsilsin [207]. Yaxud Hil kəndinin yaxınlığında olan Seyidnohur adlanan nohurun kənarındakı daşı quraqlıq zamanı suya salardılar ki, yağış yağsın [208].

XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahı Əbu Həmid əl-Əndəlusli əl-Qərnati özünün "Tuhfət əl-Əlbab və Nuxbat əl-Əcab" (Ağıllara töhfə və möcüzələrin seçilməsi) əsərində göstərir ki, "Ərdəbilin (şəhər) meydanında bir qara daş gördüm. Onun səsi polad səsi verirdi. Özü qurğuşun qalayı kimi idi. (Bu daş) inəyin böyrəyi şəklində idi. Çəkisi 200 manndan (bir mann təxminən 3 *kq-a* bərabərdir) çoxdur [209].

Daşın (belə bir) xüsusiyyəti var: yağış yağmadıqda onu (daşı) arabaya qoyub Ərdəbil şəhərinə gətirirlər. (Bu vaxt) yağış yağmağa başlayır; daşı meydana gətirənəcən yağış yağmaqda davam edir, apardıqda yağış ara verir. Bu, isə dünya möcüzələrindəndir. (Bunun düzlüyünü) Allah bilir [210]. Səyyah çox, düzgün olaraq bu daşın yağış əhvalatını həqiqətə uyğun olduğuna şübhə ilə yanaşaraq, onun doğruluğuna inamı olmadığı üçün "bunun düzlüyünü Allah bilir", ifadəsini işlətməmişdir. Lakin çox maraqlıdır ki, səyyahın qeyd etdiyi "müqəddəs daş" bəlkə də səmaddan yerə düşmüş meteorit parçasıdır.

Məhz ona görə də əhali belə bir fəvqəlbəşər daşı müqəddəsləşdirmişdir. Çünki müəllif tərəfindən daşın verilən təsviri, onun "polad səsi çıxarması, özünün qurğuşun qalayına oxşaması", həmin daşın meteoritin kiçik bir hissəsi olmasını güman etməyə imkan verir. Maraqlıdır ki, məşhur tarixçi Zəkəriyyə əl-Qəzvini özünün "Asar əl-bilad və axbar əl-İbad" adlı əsərində Ərdəbil şəhəri haqqında danışarkən şəhər yaxınlığındakı həmin "yağış daşı"nın məqsəd və təsvirini verməklə onu da xatırlayır [211].

Əkinçilərin yağış və günəş arzusu ilə, həm də başqa təbii fəlakətlərə qarşı keçirdikləri mərasim, ayin və etiqadlar, təbiət hadisələrini və bu hadisələri doğuran səbəblərin dərk edilib başa düşülməməsi nəticəsində meydana gələrkən, onlar tərəfindən əsrlər boyu bu və ya başqa şəkildə icra edilmişdir.

XX əsrin 20-30-cu illərindən etibarən elmin və mədəniyyətin inkişafı, təbiət hadisələrinin və onların sirlərinin elmi surətdə öyrənilməsi və geniş izahı ilə xalq bu mövhumu və dini mərasimlərin əsl mahiyyətini düzgün başa düşə bilməmiş və beləliklə də onların şüurlarından, məişət və təsərrüfat həyatından belə bir dini və mövhumu görüşlərin tədricən silinməsi ilə nəticələnmişdir.